

המוסד לביטוח לאומי

מנהל המחקר והתכנון

האגף לפיתוח שירותים

”עלה של זית”

שילוב בין ערבים ליהודים בגיל השלישי

מאת

אירית מירו

אמין חאג' יחיא

ירושלים, תמוז התשס”ו, יולי 2006

פתח דבר

למגזר הכפרי בישראל ישנם מאפיינים ייחודיים המשפיעים על מבנה, היקף ומתכונת השירותים החברתיים לאוכלוסיות השונות המתגוררות בפריסת ישובים רחבה ובסוגי התיישבות שונים. האוכלוסייה הכפרית מגוונת, ויש בה חברי קיבוצים ומושבים, חילוניים ודתיים, יוצאי עדות שונות, יהודים וערבים. מספר התושבים הקטן בדרך כלל בכל יישוב לא מאפשר הספקת שירותים חברתיים ברמה סבירה בישובים נפרדים ומחייב תכנונם והספקתם בתיאום ובאמצעות איגום משאבים וגורם מתכלל אחד.

השינויים המתרחשים כיום גם בחברה הערבית משנים את אופי התא המשפחתי. מעמדו של הזקן הולך ופוחת, והצורך במסגרת מועדון כתחליף ל"דיוואן" המסורתי עולה מפי הקשישים עצמם. תחילתה של התוכנית "עלה של זית" היה ביוזמה מקומית של שירותי הרווחה במועצה בראשותה של גב' נירה שפירא ז"ל, מנהלת המחלקה עד שנת 2003 ושל מנהלת מועדון "מילוא" – מרכז לימודי חברתי לוותיקים במועצה. במסגרת יוזמה זו, הוקם מועדון לקשישים הערביים בכפר מייסר בשנת 2001, והוחל בפיתוח פעילויות פנאי, העשרה וחוגים לקשישים הערבים בשלושת הכפרים בתחום המועצה האזורית.

כמפעל מיוחד פעלה התוכנית "עלה של זית" במועצה האזורית מנשה, בין השנים 2002-2005. התוכנית כללה מספר מרכיבים שפותחו בהדרגה במשך שלוש שנות הפעלתה. בשלב הראשון – פותחה התשתית להפעלת המועדון בכפר מייסר והוחל בהכנת הבסיס לשיתוף פעולה בין שני המועדונים. בשלב השני – הוחל בפעילות משותפת לקשישים ערבים ויהודים במועצה, ובשלב השליש הורחבה והוטמעה פעילות זו. הפעילויות המשותפות כללו בין השאר יום פעילות קבוע לקשישים הערבים במועדון מילוא, השתלבות במערך החוגים במילוא, טיולים משותפים, אירוח הדדי במסגרת פרויקט "חבר פוגש חבר" וקבוצת שיחה משותפת. במקביל פותח ובוסס מערך הפעילויות במועדון במייסר.

התוכנית "עלה של זית" היא תוכנית חלוץ שנועדה ליצור שיתוף פעולה בין קשישים ערבים לקשישים יהודים. בנוסף, יועדה התוכנית למנף את שירותי הפנאי המשפיעים על איכות חייהם ועל רווחתם של הקשישים הערבים המתגוררים במועצה האזורית מנשה.

אנו מבקשים להודות לצוות המפעיל שליווה מקרוב את התוכנית, השקיע רבות בחשיבה ובתכנון וגילה רגישות תרבותית מיוחדת. עבודת הצוות השפיעה על התאמת השירותים שפותחו לצורכי אוכלוסיית הזקנים הערבים במגזר הכפרי. תודה מיוחדת לקשישים שהשתתפו בתוכנית על כל מרכיביה, לבני משפחותיהם ולוועדי הישובים הערביים שסייעו ותמכו.

תוכנית זו לא יכלה לצאת לפועל ללא המעורבות והמחויבות העמוקה של הנהלת מחלקת הרווחה והצוות המקצועי שליווה את התוכנית מטעמה, מנהלת מועדון מילוא וצוות המדריכים שהשתתפו בתוכנית.

הערכת התוכנית בוצעה על ידי יחידת ההערכה של מכללת בית ברל ותודה מיוחדת לחוקרים המלווים, גב' אירית מירו וד"ר אמין חאגי' יחיא, שהשכילו לתרום מניסיונם וסייעו בחשיבה לשיפור התוכנית.

מטעם המוסד לביטוח לאומי ליוותה את התוכנית גב' כרמלה קורש- אבלגון, שסייעה רבות לצוות בגיבוש המודל הייחודי ובמתן לגיטימציה ותמיכה שנדרשו בתהליכי הלמידה ובביסוס המודל. הדיונים בוועדות המלוות חייבו התמודדות עם סוגיות עקרוניות רבות שעלו במהלך ההפעלה והם דוגמה לפיתוח דיאלוג מקצועי ומפרה בין אנשי מקצוע.

יש לציין כי התוכנית "עלה של זית" פעלה בתקופה רגישה מאוד מבחינה ביטחונית ובצל פיגועים בשטח המועצה האזורית עצמה. עם זאת, כל השותפים גילו מחויבות רבה למימוש התוכנית ולהשגת יעדיה, תוך כדי התמודדות עם הקשיים והדילמות שעלו במהלך הפעלתה.

אנו מקווים שהממצאים מהפעלת תוכנית ניסיונית זו המובאים בדוח זה יסייעו בהבנת השינויים המתרחשים בקרב קשישים ערבים כיום בישראל, והשפעתם על פיתוח שירותי פנאי ורווחה מותאמים תרבותית למגזרים שונים.

שרית ביץ'- מוראי
מנהלת הקרן למפעלים מיוחדים

חברי ועדת ההיגוי

גב' שרה אדד, מנהלת התוכנית, צוות מפעיל, מועצה אזורית מנשה
מר אחמד זייד, עו"ס בכפרים הערביים, צוות מפעיל, מועצה אזורית מנשה
גב' אווה שרון, מנהלת מועדון מילוא, צוות מפעיל, מלו"א
מר סאלח ארקיה, מנהל המועדון לקשיש במייסר, צוות מפעיל
גב' סוקי רותם, צוות מפעיל, מלו"א
גב' כרמלה קורש-אבלגון, סגנית מנהלת הקרן למפעלים מיוחדים, ביטוח לאומי
גב' נירה שפירא ז"ל, מנהלת מחלקת הרווחה, מועצה אזורית מנשה
מר שמשי כהנא, מנהל מחלקת הרווחה, מועצה אזורית מנשה
גב' אירית מירו, עורכת המחקר, היחידה למחקר והערכה, מכללת בית ברל
ד"ר אמין חאגי' יחיא, עורך המחקר, היחידה למחקר והערכה, מכללת בית ברל
מר מגיד אגברייה, מלווה קבוצת הקשישים הערבים במלו"א, צוות מפעיל

נציגי הישובים בועדת ההגוי

מר אברהם חליל כברה, אום אל-קוטוף
מר דוד דיאמנט, קיבוץ ברקאי
מר פדרו שפירא, קיבוץ להבות חביבה
מר גימיל אבו רקיה, מייסר
גב' עדנה בראס, קיבוץ מצר

תודות של צוות ההערכה

לפרופ' דרורה כפיר, יועצת אקדמית.

לגב' טלי זייגר על עזרתה בעיבוד נתוני המחקר.

לגב' איילת מינקוב, לגב' עינת מונסונגו בתהליכי המפתוח, ההקלדה, הסריקה והעיבוד האיכותני של הנתונים.

לגב' חתאם עיאדאת על עזרתה הרבה בהעברת השאלונים ובתרגומם לעברית.

לצוות המפעיל על שיתוף הפעולה הרב עם צוות ההערכה.

תמצית

עיקר הממצאים וההמלצות

1. עיקר הממצאים

א. מהלכים ראשוניים בפרויקט "עלה של זית"

פרויקט "עלה של זית" תוכנן והופעל על ידי צוות מיומן ברובו. הפרויקט כלל הפעלת מועדון לקשיש במייסר ושילוב הקשישים הערבים במלו"א. עוד לפני פתיחת המועדון לקשיש במייסר ועד לסיומו של הפרויקט הושקעו מאמצים רבים לגייס את הקשישים הערבים לפעילויות. מאמצי הצוות נשאו פרי, ומספר הקשישים שהשתתפו בשני המועדונים עלה מכ-25 קשישים בשנה הראשונה לכ-80 קשישים בשנה השנייה.

ב. הפעילויות בפרויקט "עלה של זית" בזיקה למטרות ואופן השגתן

שיפור איכות החיים של הקשיש הערבי בכפרים ובמועצה – שיפור איכות החיים של הקשישים הערבים בא לידי ביטוי בהקמת המועדון לקשיש במייסר ובשילוב הקשישים במלו"א, במתן שירותים ובפתיחת אפשרויות להפגת השעמום, לשיפור הבריאות ולמפגש עם קשישים וקשישות ערבים מן הכפרים השכנים ועם קשישים יהודים מן המועצה האזורית.

הגברת המודעות בחברה הערבית לצורכי הקשישים – במסגרת הפרויקט ננקטו מהלכים להגברת המודעות לצורכי הקשישים בחברה הערבית. ועדי הכפרים הערביים שותפו בכל מהלכי הפרויקט, גילו בו עניין ותמכו בקשישים. ננקטו גם יוזמות לפעילות משותפת של קשישים ונוער במטרה לחזק את הקשר הבין-דורי.

מתן שירות שווה לקשישים יהודים וערבים במועצה אזורית "מנשה" – מטרה זו הושגה באמצעות מגוון הפעילויות שהוצעו לקשישים הערבים במועדון לקשיש ובמלו"א (מועדון לוותיקים אזורי) בניסיון לתת מענה לצורכיהם. השירות שניתן לקשישים הערבים יצר אפליה מתקנת, במטרה לשכנע אותם לצרוך את השירות, לגשר על חסכים בתרבות הפנאי ולאפשר להם להתנסות בה.

שיפור הדימוי העצמי של הקשישים – לא נעשו פעולות מיוחדות לשיפור הדימוי עצמי, אך המדד לשיפור הדימוי העצמי נתפס בעיני הצוות המפעיל כיכולת לנקיטת יוזמה ולאסרטיביות מצד הקשישים. בפועל, הקשישים והקשישות הערבים נקטו יוזמה בהזדמנויות מספר.

שילוב בין קשישים ערבים ויהודים בפעילות מועדונית אחת, חיזוק הקשר בין ערבים ליהודים במועצה ותרומה לשיפור היחסים בין ערבים ליהודים – מטרה זו הושגה על ידי קיום פעילויות משותפות של יהודים וערבים למרות המצב הביטחוני הקשה. במהלך הפעילויות המשותפות נצפה שינוי עקבי חיובי במערכות היחסים בין יהודים לערבים. הקבוצה המשותפת של יהודים וערבים – "החיים שלנו" – הייתה גולת הכותרת של שילוב זה.

ג. תוצרי לוואי של הפרויקט

במהלך הפרויקט זוהו כמה תוצרי לוואי, המובאים להלן: שינוי בתפיסה המגדרית של צריכת

הפנאי בקרב הצוות המפעיל; הפחתה בצריכת המרפאה על ידי הקשישים; שינוי עמדות של הצוות הרפואי כלפי ספורט לקשישים; שינוי בתפיסת צריכת הפנאי של הקשישים; תפיסה רחבה יותר של עבודתו של העובד הסוציאלי במחלקה לרווחה שינוי עמדות של הצוות כלפי אוכלוסיית מלו"א.

ד. התרומה לצוות ועמדות הקשישים הערבים והיהודים כלפי הפרויקט
רוב המשתתפים בפרויקט (הצוות המפעיל והקשישים הערבים והיהודים) חשו שנתרמו ממנו במידה זו או אחרת, אף על פי שהדבר לא תמיד בא לידי ביטוי בעמדות שהביעו הקשישים הערבים בשאלונים, שבהם הביעו שביעות רצון בינונית משני המועדונים.

ה. תהליכי בקרה על הפרויקט
הפרויקט פעל בפיקוח הדוק, שבא לידי ביטוי במפגשים תכופים של הצוות המפעיל לבדיקת ביצוע, במפגשי ועדת היגוי, במערך משוב למשתתפים במלו"א (בדיקת נוכחות, ראיונות, משוב בעל פה ובכתב) ובביצוע הערכה חיצונית של הפרויקט.

ו. תכנון עתידי ויציאה מן הפרויקט
כבר בשנתו השנייה של הפרויקט היה ברור לצוות כי הפעילות במייסר תימשך גם לאחר סיום הפרויקט, וכבר נבנתה תוכנית לפעילות עתידית במלו"א. תוכנו גיוס תקציבי וגיוס כוח אדם מקצועי לריכוז הפעילויות במועדון במייסר ובמלו"א.

ז. קשיים ודילמות שעלו במהלך הפרויקט
הקשיים שעלו במהלך הפרויקט סווגו לארבעה תחומים עיקריים:
קשיים ארגוניים: בעיות תקציביות ומימון הפרויקט, ארגון הזמן ועמידה בלוח הזמנים, מהלכים לא מתוכננים ובעיות של מרחק.
קשיי תרבות ורב-תרבותיות: קשיים שנבעו מן התרבות, המסורת והמנטליות, קשיי גיוס בשל עמדות כלפי הממסד, קשיי שפה ושיתוף של ערבים ויהודים בגישה רב-תרבותית.
קשיי גיוס והסברה: קושי בגיוס קשישים וקשיים בהתאמת החוגים.
ניגודי עמדות ואינטרסים בתוך צוות השותפים להפעלה.

2. המלצות

המלצות כלליות:

- א. מומלץ להכשיר את הצוות לפעולה בגישה רב-תרבותית, בכלל זאת היכרות עם התרבות הערבית.
- ב. כדאי לפעול באופן מכוון להטמעת גישה רב-תרבותית במלו"א ולפתח תרבות משותפת המתאימה לשני המגזרים.

- ג. כדאי לנקוט פעולות הסברה רחבות לעידוד תרבות הפנאי ולהטמעתה בקרב הקשישים הערבים.
- ד. כדאי לבצע פעולות מכוונות להגברת המודעות לצורכי הקשישים בקרב החברה הערבית. אנו מציעים להקים ועדה ציבורית-קהילתית מייצגת למען הקשיש; גוף העשוי לשמש פה לקשישים, לתרום להעצמתם ולקידום ענייניהם בכפרים.
- ה. כדאי לפעול באופן פורמלי לשיתוף גורמים שונים בפרויקט (שירותים משלימים, גופים ציבוריים היכולים לסייע לקשישים) תוך הגדרת תפקידיהם ובהתאם לצרכים.

המלצות ספציפיות:

- ו. **תפקידים** – כדאי לבחון מחדש את תפקידי הצוות לאחר שלוש שנות פרויקט, ואם יש צורך – לשוב ולהגדירם. במקביל כדאי לבחון את הצורך בבעלי תפקידים נוספים.
- ז. **הכשרה** – יש צורך להשקיע מאמץ בהכשרת המפעילים בתחומים שיסייעו להם לשפר את עבודתם (ראו המלצות א,ב). כמו כן רצוי שבמהלך הפרויקט יתנהל מעקב מתמיד אחר צורכי הכשרה.
- ח. **היכרות** – רצוי שאנשי הצוות המפעיל יגיעו לכפרים כדי ליצור היכרות הדדית טובה בינם לבין הקשישים בכפרים ולקבל מושג על השפעת התוכנית.
- ט. **ועדת תוכנית** – כדאי לשקול הקמת ועדה שתמשיך ללוות את הפרויקט ותפעל כוועדת היגוי. בעת הקמת הוועדה כדאי לשקול מחדש את תפקידיה, מטרותיה ויעדיה.
- י. **צוות מפעיל** – יש לבחון את הרכבו של הצוות המפעיל שימשיך את הפרויקט, את מטרותיו ואת תפקידיו.
- יא. **קביעת מדדי הצלחה לתוכנית** – כדאי לקבוע מדדי הצלחה להמשך התוכנית ולבחון את מידת השגתם. כדאי למנות **צוות מעקב/אדם** שיתעד את המהלכים ויבדוק את מידת השגת המטרות על פי המדדים שייקבעו.
- יב. **מעמד המועדונים** – כדאי להגדיר את מעמדו של המועדון לקשיש במייסר ולהבהירו גם בהתייחס לניהול המועדון. החלטות אלה נחוצות לצורך בירור שאלת פיתוח המועדון במייסר, וכפועל יוצא מכך – לשאלת התקצוב.
- יג. **פיתוח תוכנית הכנה** – כדאי לפתח תוכנית הכנה לבני הדור הצעיר יותר – הקשישים הערבים לעתיד – לקראת כניסתם למלו"א.
- יד. **גיוס קשישים** – יש להמשיך בתהליך גיוס הקשישים בשלוש השנים הבאות לפחות ולברר שוב באופן מעמיק את הסיבות להימנעותם מהשתתפות בפעילויות המועדונים. יש לפרסם את הפרויקט וליצור מודעות רבה בקרב הקהילה בכפרים בנוגע לחשיבותה של ההשתתפות בפעילויות המועדונים לשיפור איכות חייהם של הקשישים; כדאי להכיר למשפחות את מלו"א ואת המועדון לקשיש במייסר, כדי שיעודדו את הקשישים להגיע למועדונים.

- טו. **ייעול מנגנון ההסעות** – במסגרת גיוס הקשישים יש לייעל את מנגנון ההסעות לכפרים, כדי לתת הזדמנות שווה לכולם להגיע למלו"א וגם למועדון לקשיש במייסר.
- טז. **צרכים** – כדאי לתת את הדעת על הצרכים השונים של הנשים ושל הגברים במגזר הערבי, ולאחר שלוש שנים לנסות למפות בצורה שיטתית יותר את תחומי העניין שלהם לאור הצלחות. כמו כן יש לתת את הדעת על ההבדלים בין הצרכים של הקשישים הערבים והיהודים, ולנסות להתאים את תחומי העניין לשני מגזרים אלה.
- יז. **בניית קשרים** – כדאי ליזום קשרים עם מועדונים לקשישים יהודים וערבים בסביבה הקרובה והרחוקה ולערוך ביקורים הדדיים. כמו כן כדאי לשקול הקמת קבוצות דיון משולבות של ערבים ויהודים דוגמת "החיים שלנו", שיורכבו מקבוצות שונות הומוגניות יותר. בעת הקמת הקבוצות כדאי להביא בחשבון משתנים כמו השכלה ותחומי עניין.

תוכן העניינים

עמוד

1	קשישי שני המגזרים בישראל – יהודים וערבים – צרכים, מעמד ומפגש
1	תהליכים חברתיים ומעמד הקשיש במגזר הערבי
3	גורמים המשפיעים על השינוי במעמד הקשישים, בעיות וצרכים
4	תכנון שירות לקשיש, פיתוחו ומשמעותו
6	תוכנית "עלה של זית"
8	מערך ההערכה
8	מוקדי ההערכה ומטרתה
8	אוכלוסיית היעד והקבוצות הנבדקות
9	כלי ההערכה ושיטת איסוף הנתונים
10	ממצאים
10	השוואת הפעילות ב"עלה של זית" לפעילות במועדונים אחרים
11	האוכלוסייה במועדוני קשישים במגזר המיעוטים
12	הפעלת הפרויקט
22	תוצרי התוכנית והשלכותיהם
38	קשיים ודילמות שעלו במהלך הביצוע
43	דיון והמלצות
43	דיון
46	המלצות
49	ביבליוגרפיה
51	נספחים
53	נספח 1: שאלון עמדות למשתתפים מן המגזר הערבי
58	נספח 2: שאלון עמדות למשתתפים מן המגזר היהודי
61	נספח 3: שאלון עמדות לקבוצת "החיים שלנו"
63	נספח 4: תדריכי ראיונות
65	נספח 5: שימוש בכלי ההערכה בזיקה לשאלות ההערכה
66	נספח 6: פעילויות במועדוני קשישים ברחבי הארץ
69	נספח 7: מטרות הפרויקט בהשוואה למטרות מרכזי יום לקשיש במגזר הערבי
70	נספח 8: דוגמה לשיחה שהתנהלה בקבוצת הפרלמנט
71	נספח 9: פירוט פעילויות יום ד'
72	נספח 10: פעילויות נוספות וצרכים
73	נספח 11: פירוט הגורמים שנבנו מפריטי השאלונים
75	נספח 12: הבדלים בין עמדות קשישים יהודים וערבים כלפי קשר הדדי

תוכן העניינים (המשך)

עמוד

76	תקציר תוכני מפגשי קבוצת "החיים שלנו"	: נספח 13
80	עמדות כלפי הצוות המפעיל	: נספח 14
81	מודל הפעלת פרויקט קשישים ערבי-יהודי	: נספח 15

תמצית בערבית

רשימת לוחות

8	ההשתתפות במועדון לקשיש במייסר ובמלו"א על פי דיווחי הקשישים הערבים	: לוח 1
9	שכיחות השימוש בכלי ההערכה	: לוח 2
17	השתתפותם של קשישים ערבים ויהודים בחוגי מלו"א על פי דיווחם	: לוח 3
18	השתתפות הקשישים הערבים במועדונים, לפי סיבה	: לוח 4
24	בעיותיו של הקשיש הערבי על פי דיווח הקשישים	: לוח 5
24	הבדלים בתפיסת יחס הסביבה לקשישים בקרב קשישים יהודים וערבים	: לוח 6
27	עמדות היהודים והערבים כלפי מלו"א והמועדון במייסר (באחוזים)	: לוח 7
29	עמדות הערבים והיהודים כלפי קשר הדדי: ממוצעים וסטיות תקן	: לוח 8
31	עמדת המשתתפים כלפי קבוצת "החיים שלנו" – ממוצעים וסטיות תקן	: לוח 9
35	עמדות הקשישים (יהודים וערבים) בנוגע למועדון לקשיש במייסר	: לוח 10
36	הבדלים בין עמדות הקשישים הערבים והיהודים בנוגע למלו"א	: לוח 11

קשישי שני המגזרים בישראל – יהודים וערבים – צרכים, מעמד ומפגש

תהליכים חברתיים ומעמד הקשיש במגזר הערבי

החברה הערבית בישראל עברה ועוברת תהליכי שינוי ומודרניזציה בתחומי חיים שונים: חברתיים, כלכליים, תרבותיים ועוד. החברה פתוחה לשינויים בתחומים כמו חינוך וטכנולוגיה יותר מאשר בתחומים כמו חמולה, משפחה ודת.

קצב ההתפתחות והשינוי אינם אחידים בכל היישובים. ישנם יישובים מגובשים מבחינה חברתית, השומרים על דפוסים מסורתיים (מייסר, אל-אריען, אום אל-קוטוף) ואחרים, בעיקר ערים ויישובים עירוניים, שבהם תהליכי השינוי ומנגנוני מפותחים יותר.

לכל תהליך בנפרד ולכולם יחד יש השלכות עמוקות ומצטברות על חיי האוכלוסייה הערבית כולה ועל הקשישים בתוכה. לתהליכים מסוימים יש השפעות ומשמעויות מעמיקות על מעמד הקשיש הערבי, מצבו, בעיותיו וצרכיו. הבנה ומודעות לתהליכים ולגורמים השונים מאפשרת למתכנני השירות לקשיש למצוא פתרונות ומענים לצורכי הקשישים ולעבד תוכניות התערבות בצורה יעילה והולמת יותר. להלן נתייחס לכמה תהליכים וגורמים המשפיעים על חיי הקשישים הערבים (חאגי' יחיא, 1990):

הגורם הדמוגרפי

מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003) עולה כי מספר התושבים המוסלמים בישראל בתחילת שנת 2003 הוא 1,037,000 נפש, המהווה כ-82% מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל (אוכלוסיית המדינה מונה כ-6,630,000 נפש, מהם כ-19% ערבים). על פי התחזיות, חלקה של האוכלוסייה המוסלמית יגדל לקראת 2020 לכדי 1,677,000 נפשות, שיהוו 19% מכלל האוכלוסייה בישראל ו-85% מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל.

קצב הגידול השנתי הממוצע של האוכלוסייה המוסלמית בשנים האחרונות כפול מזה של האוכלוסייה היהודית – 3.6% לעומת 1.8%. קצב גידול זה הוא מהגבוהים בעולם. האוכלוסייה המוסלמית בישראל צעירה, 42% ממנה הם ילדים עד גיל 15, לעומת 26% בקרב האוכלוסייה היהודית. לעומת זאת, שיעורם של בני 65 ומעלה אינו מגיע ל-3% מסך כל האוכלוסייה המוסלמית בישראל, לעומת 12% באוכלוסייה היהודית. האוכלוסייה המוסלמית בישראל מתגוררת ב-173,000 משקי בית בקירוב, המהווים כ-9% מכלל משקי הבית בישראל. מספר הנפשות הממוצע במשק בית באוכלוסייה המוסלמית עומד על 5.4 לעומת 3.1 נפשות במשק בית באוכלוסייה היהודית. רוב האוכלוסייה המוסלמית בישראל מתגוררת ביישובים ערביים שבהם רוב מוסלמי, בעיקר ביישובים המונים פחות מ-20,000 תושבים.

- משמעות הנתונים לאוכלוסייה ולמשפחה הערבית מבחינת הגודל ומבנה הגילים היא כדלקמן :
1. קרוב ל-60% מהאוכלוסייה במגזר הערבי הם מתחת לגיל העבודה, ותלויים בדרך כלל בהוריהם לפרנסתם. עול הפרנסה נופל אפוא על מספר קטן של מפרנסים.
 2. שיעור האוכלוסייה שאינה עובדת, כמו ילדים ובני נוער, קשישים, נשים ומובטלים, גבוה יחסית, ועל כן יכולת התמיכה של המפרנסים מוגבלת.
 3. גודל המשפחה קשור ברמת ההכנסה: ככל שהמשפחה גדולה יותר כך ההכנסה לנפש נמוכה יותר.

במילים אחרות, מדובר באוכלוסייה ענייה יותר מאוכלוסיית הקשישים היהודים או הנוצרים.

שינוי במבנה המשפחתי

במגזר הערבי מתחוללת ירידה מתמדת במעמד המשפחה המורחבת (דפוס רווח בחברה המסורתית) ובסמכותה, לעומת עלייה במעמד המשפחה הגרעינית ובעצמאותה. ניתן להבחין במגמות של התרופפות הקשרים החברתיים בתוך המשפחה המורחבת ובירידה בנכונות לתמיכה ולעזרה הדדית במקביל – התגברות תהליך העצמאות והאינדיבידואליזציה של הפרט במחשבה ובמעשה והיחלשות הפיקוח המשפחתי-חמולתי-חברתי; מגמות אלה מובילות לירידה באמצעי הפיקוח של המבוגרים על הבנים הצעירים, כמו גם בסמכויותיו של הדור המבוגר ובהשפעתו על הדור הצעיר; מגמות אלה נובעות, בחלקן, מן התלות הכלכלית של המבוגרים בבניהם.

החמולה, לעומת המשפחה המורחבת, עדיין מהווה מסגרת פוליטית וחברתית חשובה בעלת משקל וכוח לאזרח הערבי, וחשיבותה עולה במיוחד בתקופת הבחירות המקומיות והארציות. לכן מתקיימים מאבקים סמויים וגלויים בין החמולות, בייחוד הגדולות שבהן, על השליטה במוקדי הכוח ובמרכזיו בתוך היישובים הערביים, ובעיקר על השליטה במועצות המקומיות. תופעה זו מחלישה לעתים את הקשרים החברתיים והבין-חמולתיים בתוך היישוב, אך מחזקת את רגשות השייכות הקבוצתית החמולתית.

היחלשות מסגרות מסורתיות כמו החמולה והמשפחה המורחבת פירושה אובדן של מוסדות חשובים שמספקים צרכים חיוניים לאוכלוסיית הקשישים, כמו תחושת שייכות, חשיבות, חוסר בדידות ומעורבות באירועים תוך-משפחתיים ובין-משפחתיים (גרומן, 1995). אובדן מסגרות אלה מאלץ את הקשיש או את משפחתו לחפש מסגרות שייכות חלופיות.

תמורות בדפוסי תרבות שונים

צעירים וצעירות ערבים מסגלים לעצמם בהתמדה נורמות וערכים חדשים. בהתאמה מתפתחת מערכת של מטרות, שאיפות ורעיונות, דרישות וצרכים חדשים. ערכים כמו עזרה הדדית, הסתפקות במועט וחשיבות הקולקטיב והמשפחה המורחבת מאבדים את המשמעות שנודעה להם בדורות הקודמים. לעומתם, ערכים כמו אינדיבידואליזם, פרטיות, הישגיות, חומרנות ותא

המשפחה הגרעינית הולכים ותופסים מקום מרכזי בתודעת הדור הצעיר. התרבות החומרית על סמליה וביטוייה משתנה מן היסוד; זה ניכר בלבוש, בדפוסי הצריכה וברמת החיים. האזרחים הערבים נחשפים לשינוי משמעותי מאוד במרכיבי תרבות ומסורת שהיו מקובלים על בני היישוב מזה דורות רבים. עקב כך חלה ירידה במשקל הפיקוח החברתי: הצעירים כיום נשמעים פחות למבוגרים, הם עצמאיים יותר וקונפורמיים פחות למסורת המגזר. גם מעשים המנוגדים למצוות הדת, כמו האיסור על שתיית משקאות חריפים, שנתפסו בעבר כמעשי כפירה חמורים ביותר (נגד מצוות הדת והשריעה האסלאמית), הפכו "מקובלים". מנהגי הנישואים השתנו: בעבר היה להורים תפקיד בשידוך וכיום צעירים וצעירות מכירים, מתארסים ונישאים ללא תיווך וכפייה ומפגינים עצמאות כלכלית-חברתית (גרומן, 1995, ג'ובראן, 2002).

השפעות הדת

החברה הערבית חשופה כיום לשני זרמים מנוגדים בתכלית: התרחקות מהשפעות הדת על חיי היומיום ומגמה של חזרה לדת ולערכים רוחניים. לדת נודעת השפעה על חיי האוכלוסייה המקומית ביישובים מסורתיים. השפעה זו מתבטאת בעיקר בלבוש, באורח החיים, באופי החתונות וכדומה. עם זאת, הדת אינה מהווה עוד גורם דומיננטי כבעבר בקביעת נאמנויות, תחושות השתייכות והתנהגויות של אזרחים. מנגנוני הפיקוח של הדת על חיי התושבים אינם יעילים כבעבר, אם כי אוכלוסיית הקשישים הערבים, לרוב, מושפעת ורגישה ביותר למצוות ולקיום הווי דתי (שטנדל, 1992).

שינוי במבנה ובדפוסי התעסוקה

במשך דורות רבים ובשנים הראשונות לאחר קום המדינה תפסה החקלאות מקום מרכזי בחיי האוכלוסייה הערבית. בשנים האחרונות חלה ירידה קיצונית בשיעור המועסקים בענף זה, שהיווה ענף כלכלי מוביל (חמאיסי, 1998; סחייק, 2004). מהפך זה חייב אבות ובנים לחפש אחר מקורות תעסוקה חלופיים כמו בנייה, עבודה בבתי חרושת, עבודה בשירות המדינה ובשירותים ציבוריים (סחייק, 2004). הישענות המגזר הערבי על גורמים חיצוניים בתחום התעסוקה הולכת וגוברת. כ-50% מכלל המועסקים עובדים מחוץ למקום מגוריהם. רמת התיעוש במגזר הערבי נמוכה והתשתית הכלכלית ביישובים הערבים אינה מפותחת דייה כדי שמסגרותיה תוכלנה לקלוט את אלפי דורשי העבודה. לכן שיעורי האבטלה במגזר זה גבוהים יחסית. הקשישים הערבים, יותר מכל קבוצה אחרת, סובלים מתמורות אלה בתחום התעסוקה. לרבים מהם אין פנסיה, אין עסקים פרטיים ולכן אין להם מקורות הכנסה. רובם מתקיימים מקצבות זקנה מהביטוח הלאומי שבקושי עונות על צרכיהם ודרישותיהם.

גורמים המשפיעים על השינוי במעמד הקשישים, בעיות וצרכים

בעבר נהנו הקשישים מעמדת כוח חברתית חזקה וממעמד סוציו-כלכלי גבוה, שהתבססו על הבעלות על אדמה, על רכוש ועל סמכותם כלפי בני המשפחה (רוזנפלד, 1968; מאיר ובן-דוד, 1996). בתקופה ההיא הקשישים נהנו מכבוד רב. הם נתפסו כבעלי חוכמה וידע והיה ביכולתם לספק לילדיהם צרכים בסיסיים (תזונה, לבוש וקורת גג), לסייע לבניהם בתשלום המוהר עבור

כלה, לעזור להם למצוא עבודה ולהתבסס מבחינה כלכלית. המשפחה הפטריארכלית הייתה הדפוס הדומיננטי. כל זה השתנה בתקופתנו (מרגוליץ, נשיף ופרידמן, 1982; מאיר ובן-דוד, 1996). Haider (1991) הציע שלושה גורמים עיקריים שתורמו לשינוי במעמד הקשישים, נוסף על התהליכים והתמורות שחווה החברה הערבית: אובדן שליטה כלכלית, אובדן שליטה פוליטית ושינוי בסטנדרטים של ההשכלה. שלושת הגורמים הללו, לצד השינוי בערכים החברתיים, תרמו לשינוי בתפיסת מעמדו ומקומו של הקשיש בחברה, וכפועל יוצא מכך, לשינוי בתפיסת העצמי והתפקידים של הקשישים בחברה.

מן המחקרים מתברר שכפועל יוצא של התמורות הללו, לקשישים הערבים יש מצד אחד בעיות וצרכים מיוחדים הנובעים מתנאייהם ומהשתייכותם החברתית, ומצד שני בעיות וצרכים הנהיים לאלה של קשישים בחברות אחרות.

Haider (1991) מונה שלוש קבוצות של בעיות חמורות לקשישים הערבים: בעיית העוני, בעיית הבריאות ובעיית היחסים החברתיים. יקוביץ וניר (2001) מציינות הזדקקות טיפולית רבה יותר של הקשישים הערבים; תת-קבוצה שסובלת במיוחד מבעיות אלה הם הקשישים התלויים המרותקים לבתיהם ולמיטתם. Weihl (1986) מדווחת על חמישה סוגים של בעיות: בדידות ושעמום, המצב הכלכלי הקשה, חוסר מעורבות בחיי המשפחה, רמת השכלה נמוכה ובעיות בריאות התורמות לדימוי עצמי נמוך. בעיות אלה דורשות מענה. גם מרגוליץ, נשיף ופרידמן (1982) מציינים בעיות דומות שנמצאו במחקרם: טיפול רפואי, תזונה, דיור, כלכלה, תעסוקה, מגעים חברתיים וצרכים אחרים כמו דת, עזרה כספית, מיצוי זכויות וכדומה.

תכנון שירות לקשיש, פיתוחו ומשמעותו

יוזמות לפיתוח שירות לקשיש במגזר הערבי הן סממן לתהליכים דינמיים שמתרחשים בחברה הערבית ומחייבים תכנון ומתן מענה הולם.

שירותים פורמליים העונים למגמות אלה אמורים לתת מענה הולם לצרכים שעד עתה סופקו באמצעות המוסדות הבלתי פורמליים המסורתיים (החמולה, המשפחה המורחבת, אלזאווייה¹, המסגד, מפגשי קרובים, ישיבות שכנים, הדיוואן² וכדומה). הקשיש הערבי נדרש להסתגל לשירות החדש, לנטוש הרגלים מסורתיים ולהתרגל לסדר יום חדש בהתאם להיצע ולתכנון חיצוניים (מצד נותני השירות). שירותים מודרניים (חוגים, טיולים מאורגנים, הרצאות, ימי עיון, קבוצות הנחיה וכדומה) ניתנים לרוב ללא מעורבות פעילה מצד הקשישים עצמם (צרכני השירות). שירותים אלה נקבעים לפעמים על פי אילוצים אובייקטיביים (זמינות השירות, תקציב, מקום מתאים, ציוד חיוני וכדומה) ולא על פי צרכים סובייקטיביים שמתאימים להווייתו, לאישיותו, לנטיותיו ולהרגליו של הקשיש. לכן לא פעם עלול השירות המודרני להתנגש

¹ אל זאווייה – חדר, מקום מפגש של ערבים מבוגרים, במטרה לקיים קשרים חברתיים ופולחן דתי.

² הדיוואן – מקום מפגש של בני חמולה מסוימת לשם בילוי שעות הפנאי. בדיוואן מתקיימת פעילות חברתית ופוליטית הנוגעת לענייני המשפחה, החמולה והיישוב.

ברצונותיו, צרכיו ומטרותיו של הקשיש. גם אם השירות המודרני חיובי ויעילותו מוכחת, נעדר ממנו האלמנט של הבחירה החופשית והמעורבות האישית של הקשיש הערבי, בייחוד הכפרי, שגדל בחיק הטבע, התבודד והתייחד אתו, ומתקשה היום להסתגל למבנים מסודרים, מתוכננים ובירוקרטיים. נוסף על כך, הקשיש הערבי, שהורגל להשיג את מטרותיו, לספק את צרכיו ולפתור את בעיותיו באמצעות מתווכים (מוכתר, ראש חמולה, ראש מועצה, חבר מועצה, חבר כנסת, וכדומה), נדרש כיום לפעול להשגת יעדיו האישיים באמצעות פנייה ישירה למוסדות (ביטוח לאומי, קופת חולים, מועדונים וכדומה), ללא מתווכים. מציאות חדשה זו מלמדת על הצורך בשלבי ביניים ובהכנה נפשית על מנת לאזור כוח, להתמודד ולהסתגל למציאות חדשה.

התמונה המצטיירת היא שהקשיש הערבי חי בשני עולמות: העולם הפרטי האישי והמסורתי, שהורגל אליו וגדל על ערכיו, והעולם המודרני שהוא נדרש להסתגל אליו, העולם שדורש ממנו תכנון זמן, תכנון תקציב וסדר יום חדש.

השתתפות מאורגנת ומתוכננת של קשישים ערביים בפעילויות ובחוגים שמציעים להם ארגונים ומוסדות ביורוקרטיים ופורמליים דורשת מחויבות אישית, הקצבה והשקעה של זמן ומאמץ והשקעה כספית מסוימת. ניתן לשער שהשקעה זו באה על חשבון זמן שיכול להיות מוקדש (לא בהכרח באופן מודע) לענייני המשפחה (השגחה וקרבה לכדים ולבנים ותרומה ליחסים חברתיים תקינים) או לענייני החמולה (השתתפות בדיון בצורכי הכלל, לקיחת חלק בפתרון בעיות ואולי קיום פולחנים דתיים משותפים מעבר למצוות התפילה). ניתן גם לשער שנטושה זו של הרגלים ממוסדים וחשובים והתרחקות מסוימת מצורכי המשפחה המורחבת והחמולה עלולות להביא לרגשות אשם ולחוסר ריכוז בצריכת השירות החדש. יחד עם זאת, קיימים הבדלים בין קשישים וקשישות ערביים. ניתן לשער שקשישות ערביות יחושו מוטיבציה ורצון רבים יותר לבקר במועדוני קשישים, וזאת בשל כמה סיבות:

- הנשים הערביות מבלות רוב הזמן בבית בשל מסורת שהקפידה על כך ובשל תנאים ואילוצים חברתיים כגון מחסור במקום מפגש ובילוי מיוחד משלהן. עם פתיחת המועדון במייסר יש להן אפשרות והזדמנות לצאת להתאוורר ולהשתוות לנשים צעירות שיוצאות לעבודה וללימודים.
- הן מוזמנות (ונענות להזמנה – לא סתם מבזבזות זמן וזונחות את הבית) על ידי גופים פורמליים (שירות סוציאלי, שירות לקשיש, שירותי הבריאות וכדומה) ומפיקות לפעמים תועלת חומרית (חוגי יצירה למשל) חברתית ומורלית.
- יציאה מהבית מסמלת את חיזוק האגו, שיפור הדימוי והחשיבות העצמית, הפגנת עצמאות, וכל אלה תורמים לשיפור מעמדה המשפחתי-חמולתי של הקשישה.

המסגרות המסורתיות אינן מסוגלות להתמודד עם מגוון הבעיות והצרכים המתפתחים של הקשישים הערבים; המערכת המסורתית הפנימית לא פיתחה חלופות יעילות יותר, ועל כן

נדרשת מעורבות פורמלית חיצונית שתקבל על עצמה את המשימה הקשה של גישור על פערי הזמן (קופ, 2002).

תוכנית "עלה של זית"

תוכנית "עלה של זית" עסקה בשני היבטים: בניית מערך של שירותים ושילוב בין האוכלוסיות היהודית והערבית תוך פיתוח סובלנות הדדית. מטרת העל של התוכנית היו:

א. פיתוח תחושת שייכות אצל הקשיש הערבי;

ב. גישור בין יהודים לערבים.

מטרות אלה פורטו לתת-מטרות הכוללות:

- שיפור איכות החיים של הקשיש הערבי בכפרים ובמועצה;
- העלאת הדימוי העצמי של המשתתפים בתוכנית;
- מתן שירות שווה לקשישים במועצה;
- שילוב בין קשישים ערבים ויהודים בפעילות מועדונית;
- הגברת המודעות לצורכי הקשישים בחברה הערבית;
- תרומה לשיפור היחסים בין יהודים לערבים בישראל.

עם הצוות שהפעיל את התוכנית נמנו מנהלת הפרויקט מטעם מחלקת הרווחה במועצה אזורית מנשה, העובד הסוציאלי האחראי על הכפרים הערביים, מנהל/ת המחלקה, מנהלת מל"א, מנהל המועדון לקשיש במייסר, אחראית פעילויות מטעם מל"א, אחראי פעילויות יום ד' (בשנה השנייה לפרויקט), נציגת הביטוח הלאומי ונציג/ת צוות ההערכה. נוסף על כך הייתה לפרויקט ועדת היגוי, שבה השתתפו חברי הצוות המפעיל, נציגי הוועדים בכפרים הערביים, נציגי קשישים ממל"א ולעתים אנשים נוספים בעלי השפעה.

היוזמה כללה פיתוח מועדון לקשיש עבור האוכלוסייה הערבית בכפר מייסר, שילוב קשישי הכפר עם קשישים יהודים במסגרת מל"א, הידוק הקשרים עם קשישים ערבים ויהודים אחרים והעצמת הקשישים הערבים.

התוכנית הופעלה בשלושה שלבים. להלן פירוט כל אחד מן השלבים:

שלב א' – שלב זה החל כשנה לפני תחילתו הרשמית של הפרויקט. צוות ההערכה היה מעורב בשלושת החודשים האחרונים של שלב זה. בשלב זה נכללו פעולות תשתית כמו דיונים עם אנשי הכפר, בניית התוכנית, תכנון תקציבי, חקירה ובדיקת מועדונים שבהם מתקיים שילוב דומה, הצגת תוכנית השילוב בפני גורמים במועצה האזורית ובפני וועדי הכפרים הערביים, יצירת שיתוף פעולה בין המועדון במייסר למל"א.

שלב ב' – הכנת שתי האוכלוסיות (היהודית והערבית) במשך כעשרה חודשים לפעילות משותפת ותחילת הפעילות.

שלב ג' – שלב זה היה המשך טבעי לשלב ב' ונמשך עד סוף התוכנית. שלב זה כלל הערכה של שלב א', תכנון פעילויות לשילוב קשישים ערבים בפעילות במלוי"א, הכנת חדרי פעילות בהתאם לצרכים, גיוס כוח אדם נוסף, שיווק התוכנית, תכנון לוגיסטי של הסעות, חוגים וכדומה, תכנון פעילויות חברתיות-תרבותיות משותפות לערבים ויהודים, צירוף נציג המשתתפים הערבים להנהלת מלוי"א, המשך תכנון וביצוע הפעילות במועדון לקשיש במייסר במטרה להופכו למקום מפגש ומעקב אחר הפעילות.

הפרויקט הנדון ותוכנית ההפעלה נועדו לתת מענה לקשיים שהועלו לעיל ולגשר על הפערים בין האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה היהודית. הדבר נעשה באמצעות מתן שירות שווה לקשישים יהודים וערבים במועצה, שיפור איכות החיים של הקשישים בכפרים ובמועצה, שילוב הקשישים היהודים והערבים בפעילות מועדונית אחת וחיזוק הקשרים בין ערבים ליהודים.

מעריך ההערכה

הערכת תוכנית "עלה של זית" החלה בנובמבר 2002 והסתיימה ביולי 2005. ממצאי ביניים עבור שנת הפעילות הראשונה (נובמבר 2002 עד מאי 2003) הוגשו ביולי 2003. במשך השנתיים וחצי שבהן התקיימה ההערכה (תשס"ג-תשס"ה), היא התייחסה לפעולות ולפעילויות שהתקיימו במסגרת התוכנית: פעילויות במועדון לקשיש במייסר, פעילויות במלו"א, פעילויות משותפות לערבים וליהודים, פעילויות הצוות המקצועי וועדות ההיגוי.

מוקדי ההערכה ומטרותיה

מרכיבי התוכנית ותהליך ההטמעה הוערכו לפי שלושה רכיבים עיקריים, על פי המודל שהציע סטייק (Stake, 1967): תנאים מוקדמים, תהליכים ותוצרים. הסעיף הראשון דן בהפעלת מועדוני קשישים ומרכזי יום. הסעיף השני מציג את הפעלת הפרויקט. חלק זה יתייחס להקמת המועדון במייסר, לגיוס הקשישים ולפעילותם בו ובמלו"א, לפעילויות המשותפות של קשישים ערבים ויהודים, לבקרה על הפרויקט ולתהליכי יציאה ממנו. הסעיף השלישי עוסק בתוצרי התוכנית והשלכותיהם, ומתאר את הפעילויות בזיקה למטרות התוכנית ואת מידת השגתן, תוצרי הלוואי, תרומת הפרויקט לצוות המפעיל, עמדות הקשישים הערבים והיהודים כלפי הפרויקט, מודל ההפצה והפרסום של התוכנית וקשיים ודילמות שעלו במהלך הפרויקט.

אוכלוסיית היעד והקבוצות הנבדקות

אוכלוסיית היעד של הפרויקט כללה 114 קשישים ערבים (65 קשישים ממייסר, 40 מאום אל-כתף ו-9 מאל-אריען) שחלקם סיעודיים; למעלה מ-400 קשישים יהודים מכל יישובי המועצה האזורית (קיבוצים ומושבים) ואף מיישובי הסביבה (פרדס חנה ובנימינה) המשתתפים במועדון מלו"א. אוכלוסיית היהודים הטרוגנית בהשכלתה, בתרבותה ובעמדותיה הפוליטיות.

הקבוצות הנבדקות:

1. כ-70 קשישים ערבים מתוך 92 השיבו על השאלה. חלקם דיווחו כי השתתפו בפעילויות אלה ואחרות במועדון לקשיש במייסר ו/או במלו"א וחלקם לא השתתפו בפעילויות אך נתבקשו להשיב על שאלונים, כדי שניתן יהיה לחשוף את הסיבות לכך שאינם משתתפים בפעילויות המועדונים.

לוח 1 מציג את התפלגות ההשתתפות בפעילויות המועדונים על פי דיווחי הקשישים הערבים.

לוח 1: ההשתתפות במועדון במייסר ובמלו"א על פי דיווחי הקשישים הערבים

היגד	במידה רבה מאד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מעטה	בכלל לא	N	לא השיבו
השתתפות במייסר	15	26	16	3	12	72	20
השתתפות במלו"א	15	27	13	3	12	70	22

מן הלוח עולה כי 12 קשישים מבין המשיבים דיווחו כי כלל לא השתתפו במועדונים, והשאר השתתפו במידה זו או אחרת.

2. קשישים יהודים שהשתתפו בפעילויות המשותפות לערבים וליהודים.
3. צוות פעיל של הפרויקט, שכלל 6 מפעילים (במפגשים הפורמליים שלהם נכחו אנשים נוספים: מנהל מחלקת הרווחה, נציגת הביטוח הלאומי ונציגה מצוות ההערכה, ועל פי הצורך – אנשי מקצוע אחרים).
4. ועדת ההיגוי, שחבריה היו נציגי יישובים מבין קשישי מלו"א, נציגי הכפרים הערביים (מייסר, אום אל-כתף ואל-אריעף), חברי הצוות המפעיל, נציגי המועצה, נציגת הביטוח הלאומי ונציגת צוות ההערכה.

כלי ההערכה ושיטת איסוף הנתונים

לוח 2 מציג את כלי ההערכה שנעשה בהם שימוש במהלך ההערכה ואת שיטת איסוף הנתונים

לוח 2: שכיחות השימוש בכלי ההערכה

סך כלים		סוג	כלי
שנה ב'	שנה א'		
9	14	פרוטוקולים מדיוני ועדת ההיגוי, ומדיוני הצוות הפעיל	תיעוד
2	2	עיתון ("מילה ממלו"א"), חוברת חוגים מסמכים: סיכום מפגש קבוצת "החיים שלנו"	
1		תזכורות, הודעות על פעילויות, סדרי יום לקראת מפגשי ועדות הפעולה וועדות ההיגוי	
מעל 20 הודעות	מעל 20 הודעות	דו"ח ביניים של מחקר ההערכה	
~32	~37	סך הכול	
1	1	מנהלת התוכנית	ראיונות מובנים למחצה (נספח 4)
6	4	אנשי צוות פעיל	
3	-	מנהלי מרכזי יום קשישים	
2	-	קשישים	
12	5	סך הכול	
1	5	קשישים יהודים	ראיונות מזדמנים
9	5	קשישים ערבים	
7	1	צוות	
17	11	סך הכול	
5	10	ועדות פעולה והיגוי	תצפיות
3	4	פעילויות במועדון לקשיש במייסר	
3	1	פעילויות במלו"א	
1	1	פעילויות מחוץ למועדונים	
12	16	סך הכול	
92			שאלון דיווח ועמדות לקשישים ערבים (נספח 1)
85			שאלון דיווח ועמדות לקשישים יהודים (נספח 2)
15			שאלון לקבוצת "החיים שלנו" (נספח 3)
192		סך הכול	

מלוח 2 עולה כי נעשה שימוש במגוון כלים שאשפרו להפיק מידע על התנהלות הפרויקט מזוויות שונות (ולזיקה בין כלי ההערכה; ראו נספח 5).

ממצאים

השוואת הפעילות ב"עלה של זית" לפעילות במועדונים אחרים

האוכלוסייה של מועצה אזורית מנשה היא כאמור אוכלוסייה כפרית באופייה ומגוונת בעמדותיה הפוליטיות והתרבותיות ובאמונותיה הדתיות (כפרים ערביים, מושבים וקיבוצים). אחת ממפעילות הפרויקט אמרה: "אני נדהמת כשאומרים לי ממועצות אזוריות אחרות שאצלם יש קיבוצים, אך לא מושבים. יש כאן... מגוון של דעות פוליטיות וממקורות שונים".

ביקשנו להשוות את פרויקט "עלה של זית" למקומות אחרים שמופעלות בהם תוכניות לקשישים, וכן למקומות שמופעלות בהם תוכניות לקשישים ערבים. לבדיקת התוכניות לקשישים ערבים נבחרו שלושה מרכזי יום לקשישים ערבים, שגורמים ב"אש"ל³ הגדירו כ"מקומות מוצלחים במיוחד" על פי המרכיבים הבאים: אפיון אוכלוסייה, מטרות ופעולות. אמנם פועלים במגזר הערבי מועדונים לאוכלוסייה מתפקדת וקיים הבדל מהותי בין האוכלוסייה המשתמשת בשירותי מרכז היום, שהיא אוכלוסייה שאינה מתפקדת פיזית, לבין אוכלוסייה המשתמשת בשירותי מועדונים, אך נראה לנו כי ההשוואה מעניינת.

מטרות ופעילויות

כדי לבחון את ייחודיותו של פרויקט "עלה של זית" בדקנו פעילויות במועדוני קשישים אחרים בארץ, יהודים וערבים (ראו נספח 6). מועדונים כמו מלו"א ממומנים על ידי הרשות/מועצה אזורית, לעתים על ידי ארגונים המפעילים אותם ומתשלומי החברים.

מן ההשוואה עלה כי במקומות רבים בארץ תרבות הפנאי בגיל השלישי הולכת ומתפתחת, ולקשישים מוצעות מסגרות לפעילות חברתית, תרבותית ולימודית. כמו כן נמצא כי במקומות רבים בארץ מתקיימות פעילויות דומות לאלה המתקיימות במלו"א, ברם ספק אם כל השירותים ניתנים במקום אחד. בראשון לציון, למשל, קיימות 23 מסגרות המציעות פעילויות של **חוגים קבועים**, כמו התעמלות, ציור, אנגלית, מקרא, מקהלה; **הרצאות** בנושאים המעניינים את הקשישים, כמו בריאות, רפואה אלטרנטיבית, היסטוריה; **ופעילויות נוספות**, כמו טקסים, מסיבות ימי הולדת, סדנאות (טיפוח החן, שיפור התדמית וכדומה), צפייה בסרטים, מופעים מסובסדים (הצגות, קונצרטים) ויציאה משותפת אליהם, טיולים וביקורים במוזיאונים.

הפעילויות המתקיימות הן במרכזי היום והן במועדונים במגזר הערבי כוללות חוגים, הרצאות ופעילויות נוספות הנותנות מענה לכמה צרכים: (1) ממלאות את הזמן הפנוי של הקשישים; (2) עולות בקנה אחד עם תרבותם; (3) מביאות בחשבון את עיסוקם בצעירותם; (4) מאפשרות להם לבצע חלק מן הפעילויות גם בבתיהם; (5) מסבות להם הנאה; (6) משפרות את הדימוי העצמי שלהם; (7) מזמנות תרומה לקהילה.

³ אש"ל - האגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן בישראל

מן הדברים עולה כי לכאורה בכל המקומות מתקיימות פעילויות דומות, אך למעשה קיימים הבדלים בין המועדונים של המגזר היהודי לאלו של המגזר הערבי; מצד אחד האוכלוסייה הערבית, ובייחוד הגברים, אינה יוזמת הצטרפות למועדונים/מרכזי יום, אך מצד שני במגזר הערבי מתחשבים יותר בצרכים התרבותיים, בסביבה המוכרת לקשישים, בכבודם ובכבוד משפחותיהם. כמו כן נראה כי רוב המועדונים נמצאים ביישובים גדולים יחסית, בעלי אופי עירוני, לעומת האוכלוסייה הכפרית שעמה התמודד פרויקט "עלה של זית". דמיון מה ניתן למצוא בין האוכלוסייה של הפרויקט לבין האוכלוסייה בעוספיא.

שני מועדונים בעלי אוכלוסייה מעורבת של יהודים וערבים כמו בפרויקט "עלה של זית" נמצאו רק בחיפה.⁴ מלבדם לא נמצא מרכז או מועדון שאחת ממטרותיו המוצהרות היא שילוב יהודים וערבים תחת קורת גג אחת. אמנם בשפרעם נוצרו קשרים עם המועדון בקריית מוצקין ומתקיימים ביניהם ביקורים הדדיים, אך זו פעילות משותפת של מועדונים עמיתים ולא שילוב יזום של קשישים משני המגזרים באותו מועדון.

האוכלוסייה במועדוני קשישים במגזר המיעוטים

אחד ממפעילי פרויקט "עלה של זית" ציין כי כיום אוכלוסיית הקשישים בכפרים הערביים איננה מלומדת, וכי אוכלוסייה זו עדיין מתקשה לקבל את השינוי, אך הדור הבא כבר יהיה מוכן יותר לשינוי זה. "לפרויקט הייתה מטרה עבור האוכלוסייה הזו. בעתיד האוכלוסייה תשתנה ובעתיד היא תהיה מלומדת, אך המקום הזה צריך להיות ערוך לאוכלוסיה הזו... האוכלוסייה של מועצה אזורית מנשה היא אוכלוסייה רגילה – וזה עניין של זמן".

מנהל מרכז היום בטייבה אישש את הדברים האלה בדברו על האוכלוסייה המגיעה למרכז שבניהולו: "רוב הקשישים היום, רובם אנאלפביתים ואינם משתפים פעולה, כי קשה לבדוק אתם מה מתאים לצרכים שלהם ואז אנחנו מחליטים בשבילם. אבל מתחיל דור חדש של אנשים משכילים יותר, ואז הדברים משתנים". הוא הוסיף כי חלק מן האנשים בודדים וחלקם חיים עם בני זוג, אך בשונה מן האוכלוסייה המשתתפת בפרויקט "עלה של זית", "עצמאיים לא יכולים להיות במועדון", כלומר, האוכלוסייה במרכזי היום מורכבת מאנשים הזקוקים לתמיכה ולטיפול רפואי.

בעוספיא האוכלוסייה דומה לאוכלוסיית הפרויקט הן בהיותה אוכלוסייה כפרית והן במחסור במסגרות בילוי ופנאי, אך שלא כמו בשלושת הכפרים במועצה האזורית מנשה, בעוספיא קיימים

⁴ בחיפה קיים בית הגפן המרכזי הערבי-יהודי לתרבות, חברה נוער וספורט, העוסק בארגון ובטיפול של מפגשים חברתיים א-פוליטיים בין אזרחים יהודים וערבים כדי להביאם להיכרות ולהבנה, וכדי לחנכם לקיום משותף, לשכנות טובה ולסובלנות. כל זאת באמצעות פעילות תרבותית, אמנותית וקהילתית.

אתר הבית: <http://www.haifa.muni.il/Cultures/he-IL/CultureAndEvents/BeitHagefen/>

מקומות בילוי, אך מגבלות תרבותיות מונעות מהתושבים ללכת אליהם. ואכן, נושא המסורת בעוספיא הוא רב חשיבות. מנהלת מרכז היום אמרה:

"כאן האוכלוסייה ייחודית... כל הנושא של מסורת, מנהגים [מקבל כאן חשיבות. יש שילוב של קשיים כי זו] גם אוכלוסייה כפרית אבל גם דרוזים, שזו אוכלוסייה מאוד ייחודית שהמסורת מאוד חשובה [לה]... הדת היא סודית וייחודית ואנחנו לא יכולים להיחשף בטקסי הדת. כשזה הוקם, רצו להחרים [אותנו] ואם זה היה כך – זה היה חונק את המקום. איימו על הנשים, היו אוסרים עליהן להגיע ל"חילוה"..." אי-אפשר לעשות כמו בעולם המערבי. אפשר לעשות דברים מבלי שיתנגדו לדת".

כמו האוכלוסייה של פרויקט "עלה של זית", גם לנשים במרכזי היום האחרים אין מסגרות מפגש אחרות: "לאישה אין שום מסגרת, היא יושבת בבית. הזקן יכול לשבת ב'דיוואן', ליד המסגד... לכן זו ההזדמנות שלהן לצאת". מנהל המרכז בטייבה אמר: "כאן יש 75% נשים ו-25% גברים. בשפרעם – 95% נשים". זו כנראה אחת הסיבות לכך שנשים מרבית יותר להגיע למועדונים (מייסר ומלו"א) מאשר הגברים. בתצפית במלו"א היחס היה שליש גברים לעומת שני שלישים נשים. "...הבנתי שלנשים קל יותר להגיע, כי מה שעוצר את הגברים מלהגיע לא עוצר אותן, למשל עניינים חמולתיים, ופוליטיקה פנימית מאוד חשובה. ודווקא הגברים יותר פנויים" (אחת המפעילות).

השוואה בין מטרות התוכניות במרכזי היום למטרות הפרויקט (נספח 7) מעלה כי ניתן למצוא קווים דומים בין מטרותיהם של שלושת מרכזי היום שנבדקו לבין מטרות פרויקט "עלה של זית", למעט מטרת הטיפול בפרט, שאינה מהווה מטרה בפרויקט "עלה של זית". מחד גיסא, מטרות כמו מתן מסגרת תעסוקה, מענה לצרכים אישיים ותרבותיים, יצירת חיי חברה, שיפור הדימוי העצמי, דו-קיום בשלום (בין עדות שונות ובין יהודים לערבים) הן מטרות משותפות לפרויקט ולמרכזי היום. מאידך גיסא, מטרות פרויקט "עלה של זית" רחבות יותר ומביאות בחשבון את הקהילה כולה בכפרים הערביים ובמועצה האזורית.

הפעלת הפרויקט

ראשיתו של הפרויקט הייתה לוטה בערפל עבור המפעילים, ולא היה ברור כיצד הוא יתנהל. יחד עם זאת, הצוות היה מוכן לקראתו ככל האפשר. אחד המפעילים אמר בריאיון: "לעבודה כזו צריך לגשת עם השערות מוקדמות ועם תסריטים". הפעלת הפרויקט התבצעה בכמה מהלכים, שחלקם התקיימו במקביל. סעיף זה יעסוק במהלכים אלה.

הקמת מועדון לקשיש לתושבי שלושת הכפרים הערביים

הקמת מועדון במייסר, שיפוצו והכנתו לקליטת קשישים וקשישות ולפעילות הייתה אחת מגולות הכותרת של הפרויקט. למועדון הקשישים במייסר הוקצה מבנה ששימש בעבר את קופת חולים כללית. הסבת המבנה למועדון לקשישים ושיפוצו נעשו תוך תיאום מוחלט עם ועדי שלושת הכפרים הערביים. הקשר הטוב שנוצר עם הוועדים בשלבים הראשונים של הפרויקט אפשר את המשך שיתוף הפעולה בינם לבין צוות הפרויקט ועבודה משותפת פורייה.

ברור היה לצוות הפרויקט שהקמת המועדון לקשיש במייסר היא שלב מקדים בפרויקט, שנעשה מתוך היענות לבקשת התושבים אך תוך היצמדות למטרת העל שהייתה ונותרה שילוב קשישים אלה במועדון האזורי של המועצה האזורית מנשה, במלוי"א.

שיווק התוכנית וגיוס קשישים

במקביל לתכנון הקמת המועדון לקשיש במייסר התקיימה פעילות אינטנסיבית לגיוס הקשישים משלושת הכפרים הערביים במועצה (מייסר, אום אל-כתף ואל-אריען) לפרויקט. ברור היה למפעילים כי דור הקשישים במועצה האזורית הוא דור מעבר תרבותי, ואם גיוס הקשישים יצלח בידם, הגיוס של דור הקשישים הבא – בני 50 ומעלה – יהיה קל הרבה יותר: "ברור לנו שזה עדיין דור המדבר, ובעוד כמה שנים כבר לא תהיה בעיה והאנשים יגיעו למועדון באופן טבעי... והצעירים של היום, שהם יותר מעורים בחברה הישראלית וחוו יותר פנאי, יגיעו למועדון מוכנים יותר" (ריאיון מזדמן עם מנהלת מלוי"א בתערוכה, 28.6.04). בשנה השנייה, בעת תכנון הפעילות במלוי"א, יצאו שלושה מחברי הצוות המפעיל לכפרים כדי לשכנע את התושבים להצטרף לשני המועדונים (מלוי"א והמועדון לקשיש במייסר). "עשינו הרבה מאמצים, שלחנו הזמנות, הסברים, ביקרנו לא פעם בכל בית למען החשיפה. אלה היו ההכנות לחשוף את הפרויקט, להסבירו, להעלות את מודעות האנשים לחשיבות מטרותיו, לתועלת שלו, וגם כקולקטיב. ערכנו טיולים וגם שם הסברנו, אז הגענו לכולם וחשפנו את הפרויקט, את המטרות ואת המועדון" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים).

המפעילים הבינו כי לקשישים הערבים דרושה הכנה מוקדמת כדי שישתכנעו להצטרף למלוי"א, וכן דרושה להם כניסה הדרגתית למועדון. כמו כן הבין הצוות כי הפגנת גמישות רבה מאוד בתיאום הזמנים לטיולים, בהסדר התשלומים ובהיענות ליוזמות מצד הקשישים בנוגע לחוגי מלוי"א תסייע להשתלבות הקשישים במלוי"א. מנהלת הפרויקט ציינה בישיבת הצוות המפעיל: "אני חושבת שהכנות שלנו להגמיש ולהתגמש... גדולה, כי אנחנו מאוד רוצים שהאוכלוסייה הערבית תגיע. עד כמה נוכל להתגמש ואפשרי והגיוני להתגמש – זו השאלה" (ישיבת צוות מפעיל, 19.7.04).

למרות הקשיים שהתעוררו בגיוס (ראו, סעיף קשיים ודילמות שעלו במהלך הביצוע), הצליח הצוות במהלך הפרויקט לגייס מספר נכבד של קשישים, גם אם לא את כולם. חלק מן הצוות ראה בהגדלת מספר הקשישים המשתתפים עדות להצלחה, אך חלקו תפס כהצלחה את אלה שמשתתפים בפועל בפרויקט, גם אם מספרם אינו גדול. יחד עם זאת, אין להתעלם ממספרם הרב יחסית של האנשים שהגיע למלוי"א בימי ד' (כ-40 קשישים ערבים). אחד המפעילים אמר: "אני מבחינה זו [חושב ש]כל מה שעשינו עד היום – זו הצלחה, כי הצבנו מטרה שיגיעו לכאן אנשים... אם הצלחנו להוציא אדם מן הכפר למשך ארבע עד שש שעות... – זה הישג ענק".

תהליך הגיוס היה אינטנסיבי בכל שנות הפרויקט, בעיקר לאור העובדה שנקבע כי אחד המדדים להצלחת הפרויקט הוא ההרשמה לחוגים במלוי"א. תהליך השיווק להרשמה לחוגי מלוי"א בשנה השלישית לפרויקט החל עם הוצאת חוברת החוגים של מלוי"א. חולקו 100 עותקים בכפרים

הערבים לבני 50 ומעלה (במגזר היהודי החוברות חולקו לבני 60 ומעלה – גיל הפנסיה הרשמי). אחד המפעילים התבקש לתרגם לערבית נושאים חשובים שהופיעו בחוברת, כמו דבר ראש המועצה האזורית.

המפעילים חשו כי עשו מאמצים רבים לגיוס קשישים, ובשלב זה עליהם להסתפק במה שהשיגו עד כה: "עשינו כל דבר אפשרי... כך שכל אחד יכול להתאים לעצמו כל דבר" (ישיבת צוות מפעיל, 19.7.04). אף על פי כן לא חדלו לשכנע קשישים נוספים להצטרף למועדונים.

כוח אדם, הדרכה, הכשרה ומיומנויות תפעול

הצוות המפעיל כלל עובדים מקצועיים: עובדים סוציאליים המיומנים בעבודה עם קשישים במסגרת תפקידיהם במועצה האזורית ואנשי מקצוע אחרים העובדים עם קשישים במסגרת מלו"א. הצוות הגרעיני, שהמשיך בתפקידו במשך כל התוכנית, כלל את מנהלת התוכנית, העובד הסוציאלי הממונה על הכפרים הערביים, מנהלת מלו"א, האחראית על הפעילויות במלו"א ומנהל המועדון לקשיש במייסר, שאמנם לא היו לו כישורים מספיקים, אך השיקול העיקרי בהטלת התפקיד עליו היה היותו בן המקום. כדי להתמודד עם החסכים המקצועיים נתן לו אחד ממפעילי הפרויקט הדרכה פרטנית. "[מנהל המועדון] צריך הדרכה נפרדת לראיית דברים בפרספקטיבה ולא מתוך הבעיות האישיות שלו" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים). במהלך הזמן ניכר שיפור בתפקודו.

לישיבות הצוות המפעיל הצטרפו מנהלי מחלקת הרווחה, ששימשו בתפקיד במהלך הפרויקט. בשנה השנייה הצטרף לצוות זה חבר נוסף, מורה במקצועו, שהיה אחראי לפעילות הקשישים הערבים בימי רביעי במלו"א. הוא היה מופקד על ההרצאות, על הפעילויות ועל רווחתם של הקשישים באותו יום. במסגרת תפקידו הוא סייע בגיוס קשישים לפעילות במלו"א ולמועדון לקשיש במייסר. בימי ד' הדריכה את הנשים מדריכת פעילות גופנית לנשים, ובחדר הכושר הייתה מדריכה מקצועית.

אנשי הצוות לא השתלמו במהלך הפרויקט מעבר למיומנויות המקצועיות שלהם, אך לדבריהם, היו נחוצות להם הדרכה והכנה לתוכנית זו. "מה שהייתי עושה אחרת – זה [להכשיר] את הצוות הפעיל.... הייתי צריכה יותר ללמוד את התרבות של האוכלוסייה, דגשים שלה. אני נפלטתי לזה פחות מדי יודעת ומוכנה ומבינה. אנחנו למדנו תוך כדי, וזה יצר קשיים" (מנהלת מלו"א).

אנשים אחרים בצוות התקדמו והשתלמו, אך ההשתלמות שלהם לא הייתה קשורה ישירות לפרויקט, אם כי סייעה מאוד לתפקודם בו ותרמה לו: "באופן כללי, החלק של ההעצמה שלה (של מדריכת הנשים) [היה] היכולת לרכז פעילות... היא החלה בניקיון, אחר כך התקדמה קצת והשתתפה בקורס תעסוקה לקשישים... אך אחריות על חוג – רק כשהאוכלוסייה של הערבים הגיעה" (מנהלת הפרויקט).

הפעילויות במועדון לקשיש במייסר ובמלו"א

המועדון לקשיש במייסר – הפעילות שתוכננה במועדון לקשיש הייתה מגוונת יחסית הן בשנה הראשונה והן בשנה השנייה. חוגים נפרדים לנשים ולגברים התקיימו בימים ובשעות שונים. בתקופה הראשונה התקיימו חוגי נשים שכללו חוג יצירה, חוג קרמיקה וחוג ערבית לאנאלפביתיות. בחוגים אלה השתתפו 4-12 נשים. בחוג ליצירה יצרו הנשים חפצים שונים (למשל שטיחים). הכלים שיצרו הנשים בחוג לקרמיקה נלקחו לשרפה במועדון מלו"א והוחזרו למועדון לקשיש במייסר.

כל החוגים שנפתחו בשנה הראשונה עבור הגברים נסגרו; נראה שלא היה לגברים עניין בחוגים אלה. ניסיון לברר את הסיבות לחוסר העניין שלהם בחוגים לא הניב תשובה חד-משמעית. יחד עם זאת חשוב לציין כי עבור חלק מהגברים שימש המועדון מקום מפגש חברתי. המועדון לקשיש היה פתוח בכל יום, למעט יום ד' (יום הפעילות במלו"א), כדי שאנשים יוכלו להיכנס אליו באופן חופשי לשתיית קפה ולשיחה או לפעילות מועדונית – על פי רצונם. פעמיים בשבוע התקיים חוג יצירה לנשים. לפעמים קיימה המדריכה פעילויות אחרות כמו שיחה, קריאת עיתון, ביקור חולים באופן מאורגן או יציאה לטיול קצר. נשים לא הרבו להגיע למועדון במייסר לשתיית קפה או לשיחה סתמית, בעוד הגברים הגיעו בקבוצות קטנות בעיקר למטרות אלה. הגברים השתתפו בשתי פעילויות ממוקדות: בימי א' התקיים חוג אקטואליה בשפה העברית, שהנחה בהתנדבות מנהל בית הספר התיכון האזורי "גוונים", ובימי ה' התקיים "פרלמנט", קבוצת שיחה ותמיכה בהנחיית העובד הסוציאלי. מטרות ה"פרלמנט", לדברי המנחה, היו:

"(1) מיקום קבוצת הקשישים בחוג ובמועדון; (2) גיבוש קבוצה שיש לה לויאליות למקום; (3) מיקוד קבוצה בתהליך ספציפי; (4) תמיכה במשתתפים באמצעות דיון ושיחה על נושאים הקרובים להם" (ועדת ההיגוי, 4.5.04). קבוצת ה"פרלמנט" מנתה כ-10-12 קשישים והנושאים שעסקה בהם הועלו על ידי המנחה או על ידי המשתתפים. הקשישים, לדברי המנחה, היו מרוצים מן הקבוצה: "אולי בגלל שכל הזמן הם עבדו, ורצו לעשות מה שקודם לא עשו – לדבר ולהיות ב'סתלבט'". באחת התצפיות נראו המשתתפים מתווכחים על סדרי תפילה וההתנהגות בזמן התפילה, סיפורי פולקלור, דנו בקשיים הכלכליים שלהם וסיימו בנושא היחסים בין גברים לנשים. דוגמה לשיחה שהתקיימה בקבוצת הפרלמנט מובאת בנספח 8. הנושאים שעניינו אותם יותר מכול היו פוליטיקה, תעסוקה ובעיות כלכליות. תחושת המנחה הייתה שאין להם מגוון רחב של נושאים לשיחה, ועל כן אמר: "או שממשיכים באותה דרך ומדי פעם שואלים מה רוצים ובמהלך הזמן זה יקרה, או שמשנים את מהות הקבוצה תוך סכנה שהקבוצה תתפרק" (ועדת ההיגוי 4.5.04).

הפעילויות במלו"א במקביל לשיפוץ ופתיחת המועדון לקשיש במייסר שולבו הקשישים הערבים בפעילויות משותפות לשתי האוכלוסיות במסגרת הפרויקט ובמסגרת מלו"א, פעילויות שנמשכו לאורך כל הפרויקט, כגון טיולים ואירוח חברים ביישובים במסגרת פעילות של "חבר פוגש חבר". פעילויות אלה, על פי דיווח חברי הצוות, זכו להצלחה, והמשתתפים דיווחו על שביעות רצון מרובה מהן. מספרם של המשתתפים הערבים שנרשמו לטיולים היה גדול יחסית, בין שתי הקבוצות נוצרו קשרים ידידותיים ובדיווחי המשלב של שתי הקבוצות הוצע ליזום קשרים

ולהרחיבם.

במהלך השנה הראשונה הוחלט על שילוב הדרגתי של הקשישים במלוי"א. בבית ספר הסמוך למלוי"א נפתח חוג למחשבים שיועד לגברים הערבים, כדי לאפשר למעוניינים לחוות פעילות במלוי"א. לחוג המחשבים נרשמו עשרה גברים והנחו אותו שני מנחים (יהודייה וערבי). לאחר כארבעה מפגשים הצטמצם מספר המשתתפים, כנראה בשל בעיות ההנחיה. שלושת הנותרים בחוג התמידו עד לסיומו ואף ביקשו להמשיך את פעילות החוג, אם כי בפועל פעילות החוג לא חודשה, כיוון שהעניין בו הלך ופחת ועמו מספר המשתתפים. בפעילות זו לא היה לקשישים הערבים מגע עם הקשישים היהודים, אך המטרה הייתה להרגיל את הקשישים הערבים לכניסתם למלוי"א. נוסף על כך נפתח חוג ערבית ליהודים, שאליו נרשמו 14 איש. שמונה מן המשתתפים עזבו במהלך הקורס, וששת הנותרים התמידו בו עד סוף שנת הלימודים.

כניסתם של הקשישים הערבים למלוי"א בשנה השנייה תוכננה לפרטי פרטים. יום רביעי נקבע כיום הפעילות שלהם, ונשכר אחראי לארגון הפעילויות במלוי"א ביום זה. מנהלת מלוי"א חשבה שאף על פי שצריך לראות כיצד הדברים מתנהלים בשטח, חייבת להיות מסגרת ברורה ומתוכננת מראש: "אני לא מאמינה בהכנות, למרות שעשינו הכנות... הייתה הכנה בכתב והכנו את האנשים לקראת זה... גם [נעשתה] הכנה של האוכלוסייה הערבית על ידי עובד סוציאלי שלהם... במועדון שלהם... באוכלוסייה הערבית היה צורך בהכנה...". גם העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים ציין כי המסגרת חשובה, והכניסה ההדרגתית של הקשישים לפעילויות פנאי הוכיחה את עצמה: "טוב שהתחלנו ביום ד' עם הפעילות הייחודית, כי זה הכניס אותם לסדר... הם לאט לאט יבינו ויתרגלו למושג הזמן. הפרויקט הזה פעל כל כך נכון, אני ממש באופוריה".

פעילות יום ד' במלוי"א – פעילות זו כללה שני חוגים: חדר כושר לגברים והתעמלות לנשים (בהמשך הנשים דרשו לקבל הדרכה משלהן בחדר הכושר ואף קיבלו אותה) והרצאה על נושא הקרוב ללבם של המשתתפים, למשל משמעות הביטוי אללה אכבר ושימושיו הנכונים, העלייה לרגל (החג'), מורשת וחינוך וכדומה (לפירוט התוכנית ראו נספח 9). במהלך תצפיות ראינו כי המשתתפים היו קשובים מאוד לדברי המרצים, גילו מעורבות רבה ושאלו שאלות.

הקשישים היהודים והערבים נשאלו על הפעילויות שהשתתפו בהן. לוח 3 מציג את התפלגות ההשתתפות של כל מגזר באחוזים.

לוח 3: השתתפותם של הערבים והיהודים בחוגי מלו"א על פי דיווחם

חוג	ערבים *(N=64)	באחוזים	יהודים **(N=68)	באחוזים
ספורט	19	30	40	59
הרצאות	29	45	***	
טיולים	26	41	36	53
מפגשים עם יהודים/ערבים (כמו "חבר פוגש חבר")	7	11	24	35
משחקים	1	2	0	
היסטוריה	1	2	8	12
ביולוגיה/גוף האדם	1	2	4	6
מלאכת יד	0		24	35
יהדות	0		39	56
ספרות	0		4	6
ידיעת הארץ	0		8	12
פסיכולוגיה	0		15	22
אקטואליה	0		4	6
מוזיקה	0		6	9
משפטים	0		4	6
תולדות האמנות	0		5	7
חוגים נוספים (ברידג', מחשבים, ריקודי עם, אנגלית, תרגילי מוח)	0		8	12
תשובה כללית (משתתף/ לא משתתף/ אין לי קשר/ כל החוגים)	5	8	2	3

* סך המשיבים לשאלה זו מתוך 92.
 ** סך כל המשיבים לשאלה זו מתוך 89.
 *** פירוט בחוגים האחרים המופיעים למטה.

הפעילות של הערבים על פי תשובות הקשישים התמקדה בשנה השנייה רובה ככולה בפעילות יום ד' במלו"א, וכללה ספורט/חדר כושר והרצאות. נוסף על כך, במסגרת מלו"א יצאו הקשישים לטיולים והשתתפו במפגשי "חבר פוגש חבר", אך רק 7 ערבים ציינו השתתפות בפעילות זו. משתתף אחד ציין כי הוא משתתף בחוגים נוספים (היסטוריה וביולוגיה). הקשישים היהודים ציינו את מגוון החוגים שבהם השתתפו במלו"א, הטיולים ומפגשי "חבר פוגש חבר". מן הלוח לעיל עולים הבדלים בדיווח על פעילויות המשותפות לערבים וליהודים (11 אחוזים מבין הערבים דיווחו על פעילות משותפת לעומת 35 אחוזים מקרב היהודים). הבדלים אלה יכולים לנבוע מאופי השאלות שנשאלו היהודים לעומת הערבים ומאופי הפעילויות. הערבים נתבקשו להשיב על שאלה פתוחה, בעוד היהודים נתבקשו "לסמן" את החוגים שהם משתתפים בהם ונשאלו שאלות ספציפיות על מפגש "חבר פוגש חבר" ועל טיולים. היהודים השתתפו בפעילויות במהלך כל השבוע, בעוד הערבים השתתפו בעיקר בפעילות יום ד'.

המשתתפים הערבים נשאלו מה היו רוצים להוסיף למועדון מלו"א ומה היו רוצים להוסיף למועדון לקשיש במייסר. מדבריהם עולה כי רוב הפעילויות מבוקשות הן במועדון לקשיש במייסר והן במלו"א. נוסף על כך, נראה כי הם מעוניינים בהרחבת פעילויות קיימות ואינם

מציעים פעילויות חדשות (לפירוט ראו נספח 10א).

לקראת השנה השלישית הועלו אפשרויות רבות עבור האוכלוסייה הערבית: המשך פעילות יום ד' במתכונת שננקטה בשנה השנייה ('בשנה הבאה יום ד' יישאר כמות שהיה עם שינויים קלים. הוא הצליח מאוד ואין סיבה לשנות'), פתיחת כל חוגי מלו"א לאוכלוסייה הערבית, פתיחת קבוצה נוספת לפי מתכונת קבוצת "החיים שלנו", טיולים ופעילויות נוספות. נוסף על כך תוכננו פעילויות מיוחדות במלו"א לאוכלוסייה הערבית והיהודית: כתיבה יוצרת בערבית וחוג למורשת ערבית: "החוגים יפתחו ליהודים דוברי ערבית. נקווה שהחוגים יתמלאו. זה לא מופיע בחוברת החוגים כי זה לא חוג. אך נפרסם באופן מיוחד... היה דף פעילויות בחוברת כדי לחשוף, לא כדי להירשם" (ועדת ההיגוי, 4.5.04). כמו כן הוצעו פעילויות חד-פעמיות כגון ערבי אפייה, "מבצע" קרמיקה – ייצור אריחים לקיר במייסר ולקיר במלו"א, מבצע תפירה לשני המועדונים באמצעות איחוד שני חוגי היצירה לפעילות אחת, הרצאות דו-לשוניות (או מתורגמות) שתיתנה מענה לשתי האוכלוסיות וערב שיח בהדרכת מנחה דו-לשוני. הרעיון מאחורי פעילויות אלה היה שיתוף פעולה בין שני המועדונים. רעיון נוסף רב חשיבות שהועלה בוועדת ההיגוי (4.5.04) היה פעולות בהתנדבות של הקשישים. אולם המפעילים חשבו שהאוכלוסייה עדיין לא בשלה לכך.

השתתפות בפרויקט

בשלושת הכפרים הערביים חיים מעל 100 קשישים, שחלקם השתתפו בפעילויות של המועדון לקשיש במייסר ו/או במלו"א. במהלך התקופה שבה פעל הפרויקט חלה עלייה הדרגתית בהשתתפות הקשישים במועדונים, מכ-25 קשישים וקשיויות ניידיים ועצמאיים בשלושת הכפרים הערביים שנהנו מהפעילויות במועדון לקשיש במייסר ומהשירותים שסיפק בשנה הראשונה לכ-80 קשישים שנהנו משירותי המועדונים בשנה השנייה: מתוך 92 המשיבים על השאלונים 13 ציינו כי אינם משתתפים במועדון לקשיש או במלו"א. הקשישים שהשתתפו באחד משני המועדונים או בשניהם גם יחד נתבקשו לציין את הסיבות להשתתפותם בפעילויות במועדונים או לציין כי אינם משתתפים. לוח 4 מציג את הגורמים להשתתפות בפעילות בשני המועדונים (המשיבים יכלו לציין יותר מגורם אחד).

לוח 4: השתתפות הקשישים הערבים במועדונים, לפי סיבה

סך המשיבים לגבי מלו"א	מלו"א (N=54)		סך המשיבים לגבי מייסר	מועדון לקשיש במייסר (N=60)		הסיבה
	נשים	גברים		נשים	גברים	
12	7	5	30	13	17	"להעביר את הזמן"
21	10	11	23	11	12	צורך חברתי
17	9	8	17	9	8	בילוי
10	5	5	1	—	1	לצאת מהבית/מהכפר
6	3	3	5	4	1	לצאת מהשגרה
1	—	1	4	3	1	"לעסוק במשהו מועיל"

מן הלוח עולה כי רוב הקשישים המשתתפים בפעילויות המועדון לקשיש במייסר באים כדי

"להעביר את הזמן" ובשל צורך חברתי, ורוב הקשישים המשתתפים בפעילויות במלון"א באים בשל צורך חברתי או לשם בילוי, "העברת זמן" ויציאה מן הבית או הכפר. ההבדלים בין הגברים לבין הנשים היו מעטים. יותר גברים מנשים ציינו כי הם באים למועדון לקשיש במטרה להעביר את הזמן, ואילו יותר נשים מגברים ציינו זאת לגבי מלון"א. יותר נשים ציינו כי הן הולכות למועדון לקשיש כדי לצאת מהשגרה או כדי לעסוק במשהו מועיל. בשאר ההגדרות מספר הגברים והנשים היה כמעט שווה.

כשנשאלו על הסיבות לאי-הגעה למועדון, ציינו 16 מבין המשיבים גורמים כמו בריאות, מרחק וכסף המקשים עליהם להגיע למועדון לקשיש: "כי אני נכה ולא יכול להגיע לשם"; "באתי כמה פעמים ועזבתי כי המצב הכלכלי לא מאפשר". יחד עם זאת, רק 7 קשישים ציינו במפורש כי עזבו את המועדון לקשיש בשל בעיות אלה. עשרה משיבים דיווחו שהם מתקשים להגיע למלון"א בשל סיבות דומות ובשל קשיי שפה. 13 משיבים ציינו במפורש כי אינם מבקרים בשני המועדונים בשל בעיות בריאות, קשיים כלכליים, סכסוכים וזלזול בהם (עלו תלונות כי אין מודיעים להם על מועדי טיולים וכי נוהגים בהם בזלזול בהסעות). בעניין זה ראו גם סעיף קשיים ודילמות שעלו במהלך הביצוע.

תהליכי הבקרה על הפרויקט

הצוות המפעיל הבין כי הפרויקט גדול ורגיש וכי ללא פיקוח הדוק הוא עלול להיכשל: "החשיבות של הדברים הקטנים בפרויקטים גדולים. זה פרויקט ענק שכל המועצה משתתפת בו, והוא יכול ליפול על דברים קטנים: אם לא הבאנו מרצה מתאים, לא חילקנו הזמנה לכולם, לא ניסחנו נכון הזמנה. זה דורש פיקוח מסיבי, ואת זה למדתי מן הפרויקט" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים). על כן, תהליכי הבקרה על הפרויקט החלו למן השנה הראשונה באמצעות צוות מפעיל, ועדת היגוי, הערכה חיצונית וכלים נוספים.

צוות מפעיל – ועדת פעולה התכנסה הן במועדים רשמיים והן במועדים בלתי רשמיים בהתאם לצורך או בהרכבים אד-הוק לצורך ביצוע פעולות כאלה ואחרות. הצוות תכנן תמיד צעד אחד קדימה: "יש לנו שלוש רמות של צוות: יש צוות מפעיל, צוות היגוי, ויש צוות מצומצם, ואנחנו יושבים הרבה ובודקים את עצמנו כל הזמן... בוועדה חשבו בכל ישיבה על הצעד הבא..." (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים). מפגשי הצוות המפעיל היו תכופים מאוד, ואפשרו טיפול מיידי בכל בעיה שהתעוררה בפרויקט. הצוות המפעיל עסק גם בבדיקת המלצות דו"ח הביניים וביישומן, לקח אותן לתשומת לבו ואף הקדיש לנושא ישיבה מיוחדת. עוד במהלך אותה ישיבה יושמו חלק מן ההמלצות.

ועדת ההיגוי – תפקיד ועדת ההיגוי היה לקבל דיווח ועדכונים על התקדמות הפרויקט והתפתחותו. לוועדה לא היה תפקיד מעשי, על פי בחירת אותם חברי הוועדה שלא היו מן הצוות המפעיל, אף על פי שבשנה הראשונה נעשו ניסיונות להפעיל את הוועדה ולהפכה לאקטיבית יותר: "...קלטנו שוועדת ההיגוי אינה מעוניינת לקחת חלק פעיל בפרויקט, וזה ש[נציגת הביטוח הלאומי]

הצטרפה לצוות הפעיל – הפך את ועדת ההיגוי... לחסרת שיניים וחסרת תפקיד" (מנהלת הפרויקט).
מלבד הבקרה של הצוותים נעשה שימוש בכלים נוספים:

בדיקת נוכחות במייסר ובמלו"א – "אני בודקת כל יום רביעי כמה הגיעו, אם לא הגיעו גברים – למה, אם לא הגיעו נשים – למה... וגם מי משתתף – מי עזב ולמה" (מנהלת מלו"א).

ראיונות לכתבות ב"מילה ממלו"א" – עיתון מלו"א. "כל פעם אנחנו שואלים דרך העיתון של מלו"א... בודקים את הרגשת כולם לגבי העניין של השיתוף... היינו מופתעים לחיוב, כי זה היה בתקופת אינתיפאדה ויש לנו מגוון של דעות פוליטיות – ודווקא הופתענו לטובה" (מנהלת מלו"א).

משוב בלתי פורמלי בעל פה – כחלק קבוע מן הבקרה על התנהלות מלו"א בכלל והפרויקט בפרט, נשאלו בכל פעם המשתתפים הערבים והיהודים על עמדותיהם כלפי הפרויקט, כלפי מלו"א וכלפי הפעילויות, ונתבקשו לציין קשיים שהתעוררו.

משוב פורמלי בעל פה ובכתב – כחלק קבוע ממערך הבקרה מתבקשים אנשי מלו"א פעמיים בשנה להשיב בכתב על שאלוני משוב; פעם אחת לאחר חנוכה ופעם שנייה לפני פסח. המשוב הראשון מתקיים בעל פה: המרצים מקבלים דף עם שאלות העוסקות בהערכת הקורס ובאווירה בו, מפנים שאלות אלה למשתתפים ומקבלים תשובות בעל פה. לאחר פסח מועברים שאלוני משוב בכתב למרצים ולמשתתפי הקורסים. המרצים משיבים שמית, בעוד השאלון למשתתפים הוא אנונימי. כמו כן מחולק לכל המשתתפים שאלון משוב על מלו"א, שגם הוא אנונימי. שאלוני משוב נוספים, משוב על המרצה ומשוב על הקורס, ניתנים למתנדבים, שתפקידם להעריך את הקורסים.

המשתתפים הערבים בפרויקט עדיין לא השיבו על שאלונים כאלה, והמשוב עמם בוצע בעל פה, אך הם מיעטו להתלונן והביעו שביעות רצון מכל מה שניתן להם. דבר זה הקשה על הצוות לשפר את ההיצע ואת התנאים, כיוון שלא ידע כיצד לשפר אותם: "אני לא מצליחה להעביר את זה לגבי הערבים... [שאלתי] ממה מרוצים וממה לא... לא הצלחתי לקבל תשובות... כי כל התשובות היו הבעות תודה" (מנהלת מלו"א). הצעה לשתף את האוכלוסייה בהחלטות על הפעילויות בשלב זה של הפרויקט נראתה לא יעילה, כיוון שלא העלתה מאומה, והדבר עורר במפעילים תסכול. לקראת סוף הפרויקט החל להתחולל שינוי, והנשים החלו להעלות קשיים. גם בשאלון עמדות שהעביר צוות ההערכה הביעו קשישים אי-שביעות רצון, אך יעבור זמן עד שהקשישים הערבים יוכלו להביע את עמדתם בחופשיות כמו הקשישים היהודים. מפעילי הפרויקט ציינו שתהליך דומה עבר על האוכלוסייה היהודית בשנותיו הראשונות של מלו"א. "אני מכירה את זה ממלו"א בשנים הראשונות. רק כשאנשים הרגישו בבית הם הרשו לעצמם לבקר" (מנהלת מלו"א).

משוב על קבוצת "החיים שלנו" – שיחת משוב מיוחדת התקיימה בקבוצה במפגש האחרון כדי לבחון אם הושגו מטרות הקבוצה.

צוות הערכה – במשך רוב תקופת הפעלת הפרויקט ליווה אותו צוות הערכה חיצוני, שצפה בפעילויות, במפגשי וועדות הפעולה וועדות ההיגוי, ראיין את הקשישים ואת חברי הצוות המפעיל וחילק שאלונים למדגם של קשישים יהודים (85 משיבים) ולרוב הקשישים הערבים (92 משיבים) ולמשתתפי קבוצת "החיים שלנו". סיכום ממצאיו מוצגים בדו"ח הערכה זה.

תכנון עתידי ויציאה מן הפרויקט (phasing out)

במהלך שנות הפרויקט תוכננו תוכניות להמשך הפעלתו בהתאם להתקדמותו. נושא ההרשמה וההשתתפות עמד לנגד עיני המפעילים במהלך הפעלתו. הצוות המפעיל עשה, כאמור, מאמצים להגדיל את מספר הקשישים הצורכים את פעילויות הפנאי המוצעות. היה עניין בהגדלת מספר המשתתפים, אך לא בכל מחיר. ברקע נותרה תלויה ועומדת בעיית סירובם של הגברים להתפלל במלו"א במקום במסגד, בעיה שצמצמה את אפשרויות הפעילות והייתה עלולה לייקר את הפרויקט, לו הופעל יום נוסף בשבוע בשל סיבה זו, כפי שהציע אחד מחברי הצוות המפעיל.

כבר בשנתו השנייה של הפרויקט היה ברור לצוות כי הפעילות במייסר תימשך גם לאחר סיום הפרויקט, וכבר נבנתה תוכנית לפעילות עתידית במלו"א. בוועדת ההיגוי נמסר כי "המועדון במייסר רשום לחוד, אך זה החלק שהמועצה נותנת, ולכן ההמשכיות של מייסר מובטחת, במתכונת הקיימת. כרגע הוועד מממן את החשמל של המועדון, אך צריך לדון עם הוועד על תקציב לפעילויות נוספות". יחד עם זאת, הצוות המפעיל סייג זאת באומרו כי ייתכן שבטווח הארוך לא יהיה צורך במועדון לקשיש לצד מלו"א: "אם יהיה מועדון במייסר או לא? בטווח הקצר – כן, כי יש כאלה שצורכים את מייסר ולא את מלו"א. בטווח הארוך – אולי זה ייעלם בגלל סיבות תקציביות. אני חושב שלא צריך לסגור אותו" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים). יחד עם זאת, המשך ההפעלה תלוי ביכולתם של המפעילים ושל הגורמים במועצה האזורית לגייס כספים לצורך זה. בוועדת ההיגוי הועלו קשיים שעלולים לנבוע מהעדר תקציב נוסף, כמו הפסקת הטיולים המשותפים. לכן חייב התכנון העתידי להתייחס לשלושה תחומים עיקריים: גיוס תקציב, גיוס כוח אדם מקצועי ושיפור הכנת האוכלוסיות הערבית והיהודית לשילוב ביניהן.

בצוות המפעיל הייתה מודעות לעובדה שהפרויקט קצר בזמן. לכן, כשנה לפני סופו החל הצוות לתכנן את התקופה שלאחריו. התכנון כלל ניתוח ההשלכות של המשך התוכנית על כל אחד מחברי הצוות, ניתוח תקציבי ואפשרויות הפעלה. מהלכים ראשוניים של יציאה מן הפרויקט החלו גם בהפניית בקשות תקציביות למועצה, בהצטרפות אחת הנציגות של הנהלת מלו"א לוועדת הפעולה כדי שתהיה שותפה להמשך הפעלת הפרויקט, ובדיונים על עתיד הפרויקט. בוועדה גם הועלה הצורך להכניס לצוות הנהלת מלו"א את נציג ועדי הכפרים. החלטה מסוג זה התקבל בעתיד בהנהלת מלו"א, אך סביר להניח שהדבר יבוצע, כיוון שההנהלה מורכבת מנציגי כל היישובים. מנהלת הפרויקט אמרה בפגישת הצוות המפעיל: "יש לנו הרבה סימני שאלה... האחריות עוברת ממערכת פרויקט למערכת שוטפת... מבחינה זו אנחנו כבר בכתיבת בקשות לגורמים נוספים כי הפרויקט הזה עדיין זקוק לתמיכה". נוסף על ההיבט התקציבי התייחס

הצוות גם לתהליך ההטמעה של תרבות הפנאי בקרב האוכלוסייה הערבית. מטרת מפעילי הפרויקט להביא בעתיד את האנשים להירשם למועדון מתוך עניין אישי ומוטיבציה. לכן, אף על פי שמבחינה פורמלית הסתיים הפרויקט, הכנת האוכלוסייה תצטרך להימשך זמן רב מעבר לו, ותדרוש הפניית מאמצים גם להכנת הדור הצעיר יותר לקראת כניסה למלו"א, כדי שכניסתם תהיה טבעית ולא תזדקק למערך תמיכה של "פרויקט". הצוות גם מודע לכך שאף על פי שבני ה-50 ומעלה הם אוכלוסייה שונה, משכילה יותר וקרובה יותר לתרבות המערבית, הם עדיין זקוקים להכנה: "חשוב לי מאוד שנתחיל לעבוד חזק על בני 50-60 כי זו עתודה, צריך להכיר להם את מלו"א" (מנהלת מלו"א).

תוצרי התוכנית והשלכותיהם

הפעילויות בזיקה למטרות ומידת השגתן

תוצרי התוכנית העסיקו את הצוות המפעיל. חלק מן המפעילים החשיבו את התהליך יותר מאשר את התוצר, אך לכולם היה ברור כי הם נמדדים גם לפי התוצרים המצופים מן הפרויקט ולפי מידת ההצלחה בהשגת היעדים. ברור היה שמדובר בשתי גישות משלימות לתפיסת תוצרי הפעלה, כפי שהגדיר זאת אחד המשתתפים בישיבת הצוות המפעיל: "כאן יש ויכוח קלאסי בין תהליך לתוצר. אם נאמר שרק תהליך הוא חשוב, צריך לדעת שמודדים אותנו לפי תוצאות מצופות" (ישיבת הצוות המפעיל, 19.7.04).

נושא נוסף שנגע להשגת המטרות היה דירוג חשיבותן. בראש סדר העדיפויות עמד מתן שירות שווה לקשישים במועצה האזורית ושינוי הרגלי הפנאי שלהם, ואילו השילוב בין ערבים ליהודים היה משני בסדר העדיפויות: "יש כמה מטרות. המטרה העיקרית היא שינוי הרגלי הפנאי, השילוב [בין יהודים לערבים] עם כל הכבוד – זה לא המטרה העיקרית" (ישיבת הצוות המפעיל, 19.7.04). הביטוי להשגת מטרה זו היה הגידול במספר המשתתפים. עמדות המשתתפים באשר למהות מטרות הפרויקט לא נמצאו בהלימה לאלה של הצוות: 73 אחוזים מתוך 63 קשישים יהודים שנשאלו למהות מטרות הפרויקט ציינו כי מטרתו לקרב בין שני העמים: "לקרב את המגזר הערבי ליהודי, והמטרה היא נעלה, כן ירבו בכל הארץ"; ו-81 אחוזים מתוך 64 קשישים ערבים חשבו כמוהם: "דו-קיום ושלוש והבנה". כלומר, רוב הקשישים (יהודים וערבים) חשבו כי מטרת התוכנית היא שיפור הדו-קיום בין הערבים ליהודים.

כל מטרות הפרויקט עמדו לנגד עיני המפעילים בתכנון הפעולות. סעיף זה מפרט את הפעילויות שתוכננו ובוצעו בזיקה למטרות ואת מידת השגתן.

שיפור איכות החיים של הקשיש הערבי בכפרים ובמועצה – שיפור איכות החיים של הקשישים הערבים במועצה בא לידי ביטוי בהפעלת שני המועדונים. לפני תחילת הפרויקט היה המסגד מקום המפגש הפורמלי היחיד של הקשישים, וגם זאת לגברים בלבד, כפי שציין אחד הקשישים באומרו: "במייסר אין שום דבר חוץ מהמקום הזה. אין בתי קפה או מועדון, אז כדאי לפתוח ולפתח מקומות כאלה". אולם הפרויקט פתח בפני הקשישים אפשרויות נוספות ושיפר את איכות

החיים שלהם: "ככל שהאדם הקשיש פעיל יותר, איכות החיים שלו טובה יותר, ואת זה אני אומרת כאשת מקצוע, וזו זקנה מוצלחת כי אז הוא אופטימי יותר כי הוא עושה משהו עם החיים שלו" (מנהלת הפרויקט).

הביקור של הקשישים הערבים בשני המועדונים (במועדון לקשיש במייסר ובמלו"א), שהתאפשר על ידי הסעות, חיזק את הקשרים בין הקשישים הערבים, שהיה קושי לקיימם בשל המרחק בין מייסר לשני הכפרים הערבים האחרים במועצה האזורית, ואפשר יצירת קשרים עם הקשישים היהודים. הפרויקט אפשר לקשישים הערבים לנצל את זמנם הפנוי ובכך הפיג את שעמום ("אין מה לעשות, הרבה שעמום" – קשיש ערבי בשאלון) ושיפר את איכות חייהם. תרומה ישירה לשיפור איכות החיים של קשישים היו פעילויות בריאותיות: חדר כושר, התעמלות וצעדות שהקשישים לקחו בהן חלק.

החשיפה לפעילויות והשתתפות בהן הציבה בפני הקשישים הזדמנויות למימוש עצמי וחיזקה בהם את תחושת המסוגלות: "הנקודה של מימוש עצמי ומימוש חלומות – יש לו (לקשיש) אפשרות [לממש]... וזה עניין של תהליך שבו תושבים ערבים יגשימו את חלומותיהם ומקום כזה יכול לאפשר זאת." (מנהלת הפרויקט).

הופיעו ניצנים של צריכת פנאי על ידי הקשישים הערבים, ואנשי הצוות חשבו שהעובדה שהקשישים מגיעים למלו"א ומבקשים יום נוסף מעידה על התפתחות בנושא הצריכה. לכן, אף על פי שהשיפור באיכות החיים של הקשישים הוא איטי ודיפרנציאלי, כיוון שהוא תלוי במידת ההשתתפות, במשפחת הקשיש, בבריאות ובמוטיבציה, איכות החיים שלהם בכפרים הערביים במועצה השתפרה בעקבות הפרויקט ובאה לידי ביטוי בהרחבת תחומי העניין, במפגש עם אנשים בכלל ועם אנשים חדשים בפרט. לאור זאת, חברי הצוות המפעיל היו בטוחים שהקשישים הערבים כבר מכוונים לשיפור תנאי החיים שלהם, ועל כן ההתנגדות בקרב הקשישים הערבים להשתתפות במועדון לקשיש במייסר או במלו"א תלך ותפחת עם השנים: "יש גם כאלה שאז התנגדו והיום לאט לאט הם מתחילים להתנסות במייסר, ואני מאמין שהם מעוניינים להיות במועדון. הם עוצרים בדרך ומחכים שאשאל אותם. באים למועדון ביום חמישי, ואני מרגיש שהם יהיו הגל הבא, הם מראים עניין" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים). יש לציין כי גם הנכונות של הצוות המפעיל ואיכותו תרמו להנעת הקשישים הערבים להגיע למועדונים, ובכך גם תרמו להשגת המטרה של שיפור איכות חייהם.

הגברת המודעות בחברה הערבית לצורכי הקשישים – טענה שנשמעה לא רק מצד צוות הפרויקט הייתה שהחברה הערבית חסרה מודעות לצורכי קשישיה: "חוסר אכפתיות של חלק מן המשפחות כלפי הקשישים. לא מבינים מה התפקיד שלנו וזורקים עלינו הכול – ואז צריך להסביר להם" (מנהלת מרכז היום בשפרעם). לעתים קיים גם ניצול של הקשישים ושל דמי הביטוח שלהם לטובת המשפחה, והקשיש עצמו אינו זוכה לקבל את השירותים הדרושים לו.

תפיסה זו הייתה גם נחלתם של הקשישים הערבים שנתבקשו לציין מהם הקשיים שנתקל בהם הקשיש הערבי. כל אחד מן הקשישים הערבים העלה כמה בעיות. לוח 5 מציג התפלגות בעיות שהעלו הקשישים, המתייחסות אליהם ואל קשישים "אחרים" (שאלות השלכתיות).

לוח 5: בעיותיו של הקשיש הערבי על פי דיווחי הקשישים (N=81)

מספר משיבים על "אחרים"		מספר משיבים על עצמם		הבעיה
אחוז מתוך כלל המשיבים	סה"כ (N=60)	אחוז מתוך כלל המשיבים	סה"כ (N=81)	
88	53	92	75	הזנחה וחוסר כבוד ויחס בעיות כלכליות
42	25	42	34	בעיות בריאות
47	28	35	28	מחסור בפעילויות
33	20	24	19	מחסור בחברה
0	0	14	11	מחסור בשירותי מועצה נאותים (בעיות נגישות)
12	7	4	3	קשיי שפה
5	3	0	0	

מן הלוח עולה כי בין אם הקשישים מתייחסים לעצמם ובין אם לאחרים, התלונות הרבות ביותר היו על הזנחה ועל יחס רע לקשיש מצד המשפחה, על בעיות כלכליות ועל בעיות בריאות. הממצאים מאששים את הטענות שלפיהן המשפחה הערבית בישראל כיום מתקשה להכיל את הקשיש, והקשישים חשים הזנחה, בדידות, ניכור וחוסר תועלת. הקשישים דיברו על יחס המשפחה במרירות רבה ואמרו בשאלון-ריאיון דברים קשים: "אני מרגיש שאני עול על הבנים, לא סובלים אותי".

נבדקו הבדלים בתפיסת יחס החברה לקשישים בקרב קשישים יהודים וערבים. לוח 6 מציג הבדלים אלה.

לוח 6: הבדלים בתפיסת יחס הסביבה לקשישים בקרב קשישים יהודים וערבים (סולם 5-1)

מובהקות	df	t	סטטיית תקן	ממוצע	N	קבוצה	היגדים: עמדות כלפי קשישים
0.619	121	-0.49	1.06	2.38	60	יהודים	הצעירים בכפר שלי/ביישוב שלי
			1.37	2.49	63	ערבים	אינם נותנים כבוד לקשישים ולקשישות.
0.009	127	-2.65	1.07	3.00	64	יהודים	אני מרגיש שהצעירים בכפר/ביישוב מוכנים להתאמץ בשביל הקשישים והקשישות של הכפר/היישוב.
			1.11	3.51	65	ערבים	

P < 0.01

לא נמצאו הבדלים מובהקים בתפיסת יחס הצעירים כלפי קשישים בין הקשישים היהודים לערבים. כולם דוחים את הטענה כי הצעירים אינם נותנים כבוד לקשישים. יחד עם זאת, נמצאו

הבדלים מובהקים בין הקשישים היהודים והערבים באמונה שהצעירים מוכנים להתאמץ בשבילם. הקשישים הערבים חושבים כי הצעירים יתאמצו עבורם יותר ממה שחושבים היהודים. במסגרת הפרויקט לא נעשתה פעילות מכוונת להגברת המודעות לצורכי הקשישים בדרגים הגבוהים של הקהילה, במועצה ובכפרים, והצוות המפעיל ציפה שההפעלה תיצור אפקט משלה. "מדד ההצלחה שלי זה... עצם הכניסה של מלו"א למודעות של החברה הערבית ביישובים שלנו... הגברת מודעות של החברה הערבית – זו אחת המטרות שעמלנו עליהן הכי הרבה, אני השקעתי בזה הכי הרבה..." (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים).

תחושת הצוות הייתה כי העובדה שהקשישים יוצאים מן הבית משמחת אותם ואת בני משפחותיהם, הן מכיוון שלקשיש יש תעסוקה והן בשל העובדה שלמשך כמה שעות מוסר העול מעל בני המשפחה. כמו כן, העובדה שהוקם מועדון לקשיש במייסר, שהקמתו הייתה כרוכה בקשרים עם ועדי הכפרים (הקודמים והחדשים), עם נציגי המועצה האזורית ועם נציגי מלו"א, יצרה מעצמה מודעות לצורכי הקשישים הערבים במועצה האזורית בכלל ובכפרים בפרט. במהלך שנתו הראשונה של הפרויקט התחלף הוועד במייסר, והוועד החדש שנבחר גילה עניין רב בפרויקט ואף תמך כספית בפעילויות הקשישים (טיול לירדן, הכרזה על תמיכה כספית בחוגים במלו"א וכדומה): "אני לא מתרשמת ממה שלקחו (הוועדים) על עצמם אלא מהגישה, מהרצון, מעצם איך שהם דיברו על הנושא... הם דנו אתנו בחשיבות המועדון, במיקום. גם המועדון שקם הוא מפואר, עם ריהוט יקר, ומושקע – וזה מעורר יחס של כבוד" (מנהלת מלו"א).

חשיפה נוספת של הקשישים וצורכיהם לחברה הערבית בכפרים נעשתה באמצעות מכתבים מטעם מפעילי הפרויקט, שהגיעו לכל בית ומשפחה (מכתבי הזמנה לטיולים, מכתבי דיווח ויידוע וכדומה). חשיפה זו אף הולידה פנייה של נשים צעירות מן הכפרים להצטרף לחדר הכושר במלו"א (מלו"א מאפשר זאת, כל עוד הדבר אינו מפריע לפעילות השוטפת של הקשישים).

בשנה השנייה לפרויקט ננקטו יוזמות לפעילויות משותפות של בני נוער וקשישים. יוזמה לפעילות "פעיל בכל גיל" לא נחלה הצלחה, למרות המאמצים שהושקעו בה. לעומת זאת, מפגש בין-דורי חד-פעמי שהתקיים במייסר הצליח מעל למצופה. האחראי לפעילות יום ד' במלו"א, שהיה שותף ליוזמה, סיפר במפגש הצוות המפעיל: "בית הספר [במייסר] הזמין קשישים ממייסר ואום אל-קוטוף... עשו 'תחנה' שבה ארבעה דיברו על ימי קדם והשאר הסתובבו בבית הספר. הייתה 'תחנה' עם טבון והכינו לחם. כל הזמן היה פחד להביא את הקשישים כי אולי זה יזיק, וזה היה מוצלח מאוד, היה מפגש בין-דורי מוצלח מאוד".

מתן שירות שווה לקשישים יהודים וערבים במועצה האזורית "מנשה" – מתן שירות שווה לקשישים הוא זכות של האוכלוסייה הערבית כמו גם של היהודית, אך לדברי הצוות המפעיל, הערבים לא זכו להטבות שהגיעו להם לפני הפרויקט. תחושת האפליה לא פחתה בעקבות הפרויקט, וגם בסופו התלוננו הערבים על אפליה מצד המועצה בהשוואה לקשישים יהודים (ממוצע 2.26 בסולם בן 5 דרגות, סטיית תקן 1.28). תגובה זו צפויה לאור העובדה שעמדות אינן

משתנות תוך זמן קצר, וחברי הצוות המפעיל הבינו שחלק מהצלחת הפרויקט טמון בהצלחתם לשכנע את הקשישים שהפרויקט ישפר את היחס אליהם.

בעת תכנון הפרויקט היה ברור שהשירות שיינתן לערבים לא יהיה בהכרח שירות שווה, אלא שירות מתאים לצרכיהם, שייצור בפועל אפליה מתקנת. אפליה זו נועדה גם להובילם לצריכת השירות השווה, לגשר על חסכים בתרבות הפנאי ולזמן להם אפשרויות להתנסות בה: "הפרויקט הוא סוג של תיקון, ומהבחינה הזו כן יש מתן שירות שווה ולפעמים אפליה לטובה, כדי לתקן את הטעות ההיסטורית... ואם לא נותנים להם דברים מיוחדים ועוזרים להם כספית הם לא יצרכו זאת" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים). אפליה מתקנת נעשית בדרך כלל במקום שנמצאת בו אוכלוסייה חלשה יותר (במקרה זה אנאלפביתים, שלא צרכו בעבר פעילויות פנאי), במטרה לספק לה שירות מיוחד המתאים לצרכיה, מתוך מודעות למשך הזמן הארוך שיידרש לתהליך זה. השוואת השירותים לקשישים הערבים לאלה של היהודים באה לידי ביטוי הן בפתחת המועדון לקשיש במייסר ובפעילויות שהתקיימו בו והן בשילוב הקשישים הערבים במלו"א, האמור לשרת את כל קשישי המועצה האזורית (ראו סעיף קשיים ודילמות שעלו במהלך הביצוע). העובדה שבשנה השלישית החלו אנשים להירשם לחוגים במלו"א הייתה מדד להצלחה וביטוי לשירות השווה: "שמחתי שהאיש ממייסר נרשם לחוג מחשבים ביום הראשון" (ישיבת הצוות המפעיל 19.7.04).

לעמלו של הצוות המפעיל היה לעתים שחר, אך היו גם אכזבות. כאמור, חוגים אחדים, כמו חוג היצירה לנשים, נפתחו ופעלו במשך כל תקופת הפרויקט, ואילו אחרים, כמו החוג לעברית במייסר, החוג לערבית במלו"א והחוג למחשבים לאוכלוסייה הערבית, נסגרו בשנה הראשונה, כיוון שלא היה להם די ביקוש. החשש היה כי הפעילויות שתיבחרנה ליום ד' לא תהיינה לשיעור רצונם של הקשישים אף על פי שהושקעה בהן מחשבה רבה: "[חשבת] את מי אחפש שידבר עם האוכלוסייה הזאת?... אנשים שידברו אתם על מורשת, על פולקלור ועל הילדות שלהם... שמישהו יזכיר להם זאת... ובדרך כלל ניסיתי עד כמה שיכולתי להיענות לבקשה שלהם..." (האחראי לפעילות יום ד' במלו"א).

במהלך הפרויקט נעשו מאמצים לברר מהם הצרכים של הקשישים ומהם תחומי העניין שלהם, כדי שהפעולות יתאימו להם והם יגיעו למועדונים: "אחד הדברים החשובים בעבודה שלנו זה שאנחנו מנסים להתחבר. אנחנו כל הזמן שואלים אותם מה הם רוצים לעשות" (ישיבת הצוות המפעיל, 15.6.04). מבירור צרכיהם של הקשישים (לפירוט הצרכים ראו נספח 10ב) עלה כי קיימים בעניין זה הבדלים בין הערבים לבין היהודים. הצרכים החשובים ביותר לערבים היו תחושת ערך וכבוד וצורך כלכלי: "להתחשב במצבו, להקשיב לו, לדבר אתו, להתייחס אליו כבן אדם חשוב ובעל ערך"; "עזרה כספית". הצרכים של היהודים היו צרכים חברתיים, לימודיים וצורך בתעסוקה בשעות הפנאי: "החברותא ביחד"; "עניין בחיים, שיהיה בשביל מה לקום". היהודים לא הזכירו את הנושא הכלכלי, והערבים לא הזכירו את נושא הפעילות הגופנית. הקשישים

היהודים והערבים נשאלו באיזו מידה מלו"א והמועדון לקשיש במייסר (לגבי הערבים) יכולים למלא צרכים אלה. לוח 7 מציג את התפלגות התשובות לשאלות אלה.

לוח 7: עמדות היהודים והערבים כלפי מלו"א והמועדון במייסר (באחוזים)

מקום	אוכלוסייה	במידה רבה עד רבה מאוד	במידה בינונית	במידה מעטה	במידה מעטה מאוד עד בכלל לא	לא לעניין	סך הכול
מלו"א	יהודים (N=43)	76	24	0	0	0	100
	ערבים (N=65)	10	20	53	12	5	100
מייסר	ערבים (N=65)	10	19	40	31	0	100

מלוח 7 עולה כי רוב הקשישים היהודים חשבו שמלו"א נותן מענה לצרכים אלה במידה רבה מאוד, ואילו רוב הקשישים הערבים חשבו שהמועדונים נתנו מענה לצרכים שלהם במידה מעטה בלבד. אכן, המועדונים אינם יכולים לסייע לקשישים במצוקה הכלכלית או לקדם את תחושת הערך והכבוד שלהם בקהילה.

המפעילים סיכמו שחשיפת הקשישים לתרבות הפנאי יצרה שינוי תרבותי אצל הקשישים, שילך ויגבר ככל שתימשך החשיפה. מדד ההצלחה במקרה זה היה האפשרות של כל אחד מחברי הצוות המפעיל לפנות לקשישים הערבים כמו ליהודים ולהציע להם להירשם למלו"א, אפשרות שלא הייתה קיימת בעבר.

שיפור הדימוי העצמי של הקשישים הערבים בתוכנית "עלה של זית" – מטרה נוספת של הפרויקט הייתה שיפור הדימוי העצמי של המשתתפים בתוכנית. לא נעשו פעולות מיוחדות לשיפור הדימוי העצמי, אך המדד לשיפור הדימוי העצמי נתפס בצוות המפעיל כיכולת של הקשישים לנקוט יוזמה ולגלות אסרטיביות. אי לכך, הצוות נענה לכל שביב יוזמה או בקשה שהביעו הקשישים במטרה לעודד אותם ולספק להם פעילויות המתאימות לצורכיהם. הגברים, למשל, נקטו יוזמה כשדרשו לצאת לטיול בירדן. המועצה האזורית, מפעילי הפרויקט והמשתתפים בירכו על יוזמה זו ומימנו במשותף את הטיול. המשתתפים הערבים גילו מעורבות רבה מאוד בתכנון הטיול ובהוצאתו לפועל לשביעות רצונם של כל המשתתפים בו.

עם תחילת הפעילות במלו"א בשנה השנייה הוחלט כי הגברים יתאמנו בחדר הכושר ואילו לנשים תוצע פעילות גופנית אחרת. הנשים מחו וביקשו יום משלהן לפעילות בחדר הכושר. האחראי לפעילות במלו"א ביום ד' הציע להן ליזום: "האישה ביקשה ממני לדבר עם מנהלת מלו"א [בקשר לחדר הכושר] – אמרתי לה – תדברי את. אתן צריכות לעשות רשימה, ובאמת האישה עשתה את זה, וזו מהפכה... זו ההצלחה". כך "אילצו" הנשים את הנהלת המועדון לפתוח עבורן את חדר כושר יום נוסף. אחד מאנשי הצוות הוסיף בוועדת ההיגוי שלדרישת הנשים יש חשיבות בכך

שהיא תוביל להעצמתן, כיוון שיש בה משום עימות עם הגברים, שחדר הכושר היה לפני כן פריבילגיה שלהם. הקשישות הפתיעו את חברי הצוות, וניכר היה שהשיפור באיכות החיים שלהן ובדימוין העצמי היה בולט יותר מאשר אצל הגברים, אם כי, לדברי אחד המפעילים, השיפור בדימוי העצמי הוא קבוצתי ולא רק אינדיבידואלי: "כקהילה יש שינוי בדימוי העצמי. רואים שיש יותר צורך ורצון. אנשים שואלים שאלות בקשר לשירותים שהפריקט מספק".

יזומה נוספת שנקטו הנשים הייתה דרישה לתנור אפייה. בשנה הראשונה לפרויקט דרשו הנשים תנור למועדון במייסר, כדי שתוכלנה לאפות עוגות. כיוון שהמועדון היה בראשית דרכו, דרישתן לא נענתה מיד אלא במסגרת התכנון לשנה השלישית.

הצוות לא הסתפק ביוזמות שנקטו הקשישים והקשישות והעלו רעיונות לשיפור היוזמות. אחד הרעיונות שהועלו היה להזמין אישה יזמית מכפר קרע כדי שתדריך את הנשים בקורס יזמות בתחומים המוכרים להן כמו אפייה, הכנת לבנה וכדומה. רעיון נוסף היה לצרף קשישים לוועדת ההיגוי. עד תום הפרויקט רעיונות אלה לא יצאו לפועל.

שילוב בין קשישים ערבים ויהודים בפעילות מועדונית אחת, חיזוק הקשר בין ערבים ליהודים במועצה ותרומה לשיפור היחסים בין ערבים ליהודים – שיתוף פעולה בין ערבים ליהודים התקיים בראש ובראשונה בתוך הצוות המפעיל, שהורכב מבני שני הלאומים, והחברים בו היו לעתים בעלי עמדות פוליטיות קוטביות ובעלי מוכנות שונה לקבל הבדלי מנטליות ותרבות. ברור היה כי הצלחת העבודה בתוך הצוות היא תנאי הכרחי להצלחת השילוב בין קשישים ערבים ויהודים: "גם הצוות היה צריך לעבוד על עצמו ובכל זאת זה נעשה... ידענו שיהיה קושי בשילוב למרות שנושא השילוב מאוד חזק כאן" (מנהלת הפרויקט). ברור היה לכל הגורמים כי השילוב בין שתי האוכלוסיות חייב להתקיים למרות הקשיים. להפתעת הצוות, בעת ההפעלה, לפחות בפן הגלוי, נעלמו העמדות הפוליטיות, ויחסם של הקשישים היהודים אל הקשישים הערבים היה טוב ומכבד.

מתחילתו של הפרויקט השתתפו הקשישים הערבים והיהודים בפעילויות יזומות משותפות (טיולים, "חבר פוגש חבר"). בראשית הפרויקט היו הקשרים בטיולים ספורדיים ומועטים. גם בחלק מן הטיולים שהתקיימו בשנה השנייה לפרויקט עדיין ישב כל ציבור בנפרד, אם כי החלו להתפתח ניצנים של שיחות "בין-מגזריות". בשיחה עם מנהלת הפרויקט הועלתה השערה שמחסום השפה, בעיקר אצל הנשים הערביות, מקשה על הקשר, אך היא ביטלה זאת בטענה כי בקבוצה יש נשים צעירות יותר, שדוברות עברית, ועל כן ההסבר הפשוט יותר היה שעדיין לא נוצר קשר בין הערבים ליהודים.

הפעילות במלו"א מצביעה על השגת המטרה של שילוב הקשישים הערבים כאזרחים שווים בהיצע הפנאי של המועצה. למרות הפיגועים ביהודים במסגרת האינתיפאדה השנייה והחשש לתגובה חריפה מצד היהודים כלפי הקשישים הערבים, המשיכו הקשישים היהודים להירשם

לפעילויות משותפות, מה שמעיד על כך שהפנימו כי הקשישים הערבים הם אזרחים שווי זכויות בכל הנוגע לסל השירותים שהמועצה מספקת. "בטיול האחרון היו ארבעה אוטובוסים שרובם יהודים. אבל אם כל כך הרבה יהודים מוכנים להשתתף בטיול משותף – אז אין דחייה" (העובד הסוציאלי האחראי על הכפרים הערביים). במהלך התוכנית נצפה שינוי איטי אך עקבי במערכות היחסים בין הקשישים היהודים לערבים, כשהבסיס המשותף הוא היותם בני אדם ולא השתייכותם הלאומית.

פעילות יום ד' שהחלה במלו"א בשנה השנייה יועדה לקשישים הערבים בלבד, אך אפשרה מגע בלתי אמצעי עם קבוצת הקשישים היהודים שהשתתפו בחוגים אחרים במלו"א, ונוצרו ביניהם אינטראקציות. בתצפית במלו"א ניתן היה לראות קשישים ערבים שנכנסו בהפסקה ללובי כדי לשתות קפה והתערבבו עם הקשישים היהודים ואף קשרו עמם שיחות. בתחילת השנה הם התיישבו בשולחנות נפרדים, אך בהמשך השנה ניתן היה לראות גם שולחנות מעורבים, וניכר היה שהערבים חשים בנוח במקום.

לחלק מן המשתתפים היהודים במלו"א היו היכרויות קודמות עם הערבים (שכנות, עבודה וטיולים משותפים), שהקלו את התקשורת ביניהם. גם במסגרת פעילויות יום ד' היו יהודים שחשו בנוח להצטרף לפעילות חדר הכושר של הגברים, על בסיס מקום פנוי.

כך, במציאות היומיומית של מלו"א ניתן היה לראות למן השנה השנייה קשישים ערבים לבושים בלבוש מסורתי יושבים בהפסקה בלובי של מלו"א לצד קשישים יהודים הלבושים בלבוש מערבי, אוכלים, שותים ומשוחחים זה עם זה: "זה מה שקורה בכלל במלו"א, אוכלים ושותים יחד, יוצאים לטיולים יחד – זה מפגש של בני אדם" (מנהלת מלו"א). אנשי הצוות מעדיפים לסייג קשרים אלה, ולציין שבשלב זה השילוב ברוב המקרים עדיין אקראי. לכן, כדי לקרב את הלבבות, יזמו מפעילי הפרויקט פעולות שיעוררו עניין בתרבויות הערבית והיהודית אצל שני הצדדים, כמו טיול לכפרים הערבים בסביבה או התייחסות לחגים של שני העמים. כדי לבחון את מידת הקבלה של הקשישים היהודים והערבים זה את זה, הם נתבקשו להציג את עמדותיהם כלפי הצד השני. נבנה גורם ששמו "עמדות כלפי קשרים עם יהודים/ערבים" ובו 6 פריטים. לוח 8 מציג ממוצעים וסטיות תקן של עמדות היהודים כלפי הערבים ושל עמדות הערבים כלפי היהודים (לגבי הרכב הגורם ראו נספח 11).

לוח 8: עמדות הערבים והיהודים כלפי קשר הדדי: ממוצעים וסטיות תקן (סולם 1-5)

מדד עמדות	ממוצע	סטיות תקן	N
עמדות הערבים כלפי הקשר עם היהודים	3.66	0.73	69
עמדות היהודים כלפי הקשר עם הערבים	2.59	0.72	85

מן הלוח עולות עמדות חיוביות יותר של הערבים כלפי הקשר עם היהודים בהשוואה לעמדות היהודים כלפי הקשר עם הערבים. בדיקת הבדלים בין עמדות היהודים והערבים כלפי קשרים

הדדיים מעלה כי קיימים הבדלים מובהקים בכל ההיגדים. עמדות הערבים כלפי קשר הדדי חיוביות באופן מובהק יותר מעמדות היהודים (לפירוט העמדות ראו נספח 12). נתון זה מוכר לנו מכל המחקרים על מפגשים בין רוב למיעוט. הוא מלמד שהערבים חשים טוב, ושקיים צורך להשקיע מאמץ בשינוי עמדות היהודים כלפי הקשר ההדדי.

בשנה השנייה לפרויקט נוספה פעילות יזומה של קבוצת "החיים שלנו", שהייתה גולת הכותרת של הפעילויות במלו"א בכלל ושל שילוב בין יהודים לערבים בפרט. זו הייתה קבוצת שיח מעורבת שמנתה 8 ערבים ו-7 יהודים.⁵ קבוצת הערבים נבחרה בקפידה והכילה דוברי עברית טובה, שיובילו את הקבוצה ויוכלו לתרום לה ולפתח דיון. בקבוצת היהודים היו גברים ונשים כאחד ובקבוצת הערבים היו גברים בלבד. הסיבה לכך, כפי שהוסבר בוועדת ההיגוי, הייתה שהנשים הערביות אינן דוברות עברית. הערבים היו דתיים יותר ובאו משניים מן הכפרים, ואילו היהודים היו חילוניים תושבי המועצה האזורית וישובי הסביבה (בנימינה ופרדס חנה).

לקבוצה תוכננו 15 מפגשים במלו"א (ראו נספח 13 – תקציר תוכני המפגשים) ושני מפגשים נוספים שאחד מהם התקיים בביתו של אחד המשתתפים מאום אל-קוטוף והשני התקיים בביתו של משתתף אחר מפרדס חנה. הסיבות להצטרפות הקשישים היהודים והערבים לקבוצה היו מגוונות: הידברות (7 משיבים), סקרנות ועניין (3 משיבים), היכרות (3 משיבים) והיענות להזמנה להצטרף לקבוצה (2 משיבים). רוב המשתתפים הפנימו את מטרת הקבוצה, שהייתה היכרות (12 משיבים), ו-3 משתתפים ציינו שמטרת הקבוצה הייתה חיזוק הקשר בין ערבים ליהודים. רוב המשתתפים (13 משיבים) כלל לא חששו מן ההשתתפות בקבוצה. הם ציפו להבנה, להיכרות, לגילוי לב וכנות ולאווירה טובה.

אף על פי שבמפגש השני הורגש הפער ברמת ההשכלה בין הקשישים הערבים ליהודים והמנחים חששו מפירוק הקבוצה, חוכמת החיים של הקשישים הערבים יצרה את האיזון הדרוש: "מצד היהודים היו בעלי השכלה גבוהה... [ערבים]... בגיל הזה [לא למדו]... [אך] הם אינטליגנטים, והם מעלים את רוב הנושאים, והם מקדמים את הקבוצה, ואז נוצר איזון מופלא" (מנהלת מלו"א – מנחת הקבוצה).

המפעילים חששו כי הערבים יימנעו מלדבר על עצמם, וכן הם חששו מפני העלאת נושאים רגישים הנוגעים ליחסי יהודים-ערבים: "אנחנו לא מתכוונים לפתוח נושאים רגישים, אך אם זה יעלה בקבוצה... נחשוב כיצד לטפל בזה... אני מקווה שנגיע לשלב שבו אנשים מדברים על זקנה, נכדים, בעיות בריאות... לאו דווקא ערבים-יהודים" (ועדת ההיגוי, 22.11.04). לכן מראש הוגדרה הקבוצה כקבוצת היכרות, שהמטרה שלה אינה יישום דו-קיום. המציאות הפיגה את החששות, ונושאי השיחה היו מגוונים. ייתכן כי הגדרת הקבוצה כקבוצת היכרות בד בבד עם הנחיה רגישה ומקצועית היו סוד הצלחתה של הקבוצה: "כשאתה בטוח שאין [כאן] תהליך [של] דו-קיום, אלא היכרות... אתה לא תחטיא את המטרה" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים – מנחה הקבוצה).

⁵ במקור היו 8 ערבים ו-8 יהודים, אך אחד היהודים פרש בשל מחלה.

האינדיקטור לחשיבות הקבוצה בעיני משתתפיה היה שאיש לא פרש מן הקבוצה, למעט משתתף אחד שפרש בשל מחלה. במהלך המפגשים נוצר קשר הדוק בין כל חברי הקבוצה, שאפשר העלאת נושאים כאובים ללא איום על שלמות הקבוצה.

הקבוצה זכתה להצלחה מעבר למצופה, בעיקר לאור העובדה שזו הייתה פעילות חדשנית גם לשני המנחים וגם לחברי הקבוצה: "אנחנו לומדים המון. אני נורא מתרגשת מן הקבוצה, אני לומדת" (מנהלת מלו"א). עמדות המנחים כלפי הקבוצה היו חיוביות מאוד, ולוו בתחושת ההצלחה: "שם באמת יש כל מה שהייתי רוצה לראות בפרויקט: השילוב, ההידברות, ואין מרחק, מדברים כאדם לאדם ולא רק כערבי ליהודי ולהפך..." (מנהלת מלו"א). בשיחת משוב אמרה אחת המשתתפות היהודיות: "חוויה יוצאת מן הכלל... זה היה כל כך מוצלח". משתתפי הקבוצה נתבקשו להשיב על שאלון עמדות כלפי הקבוצה. לוח 9 מציג ממוצעים וסטיות תקן של עמדות המשתתפים כלפי הקבוצה.

לוח 9: עמדות המשתתפים כלפי קבוצת "החיים שלנו" – ממוצעים וסטיות תקן (סולם 5-1) (N=15)

הפעלת הקבוצה	ממוצעים	סטיות תקן
חשוב לקיים קבוצות משותפות של ערבים ויהודים.	4.9	0.26
חשוב להמשיך את המפגשים שלנו.	4.9	0.26
ההנחיה תרמה להפעלת הקבוצה.	4.5	0.52
הקבוצה הערבית תרמה לדיונים.	4.4	0.63
הקבוצה היהודית תרמה לדיונים.	4.3	0.72
הנושאים שהועלו בקבוצה היו חשובים.	4.3	0.88
לאנשים בקבוצה היו נושאים משותפים.	3.7	0.88
במהלך המפגשים קיבלתי זווית ראייה נוספת על הצד השני.	3.3	1.11

מן הלוח עולה כי ברוב הנושאים היו עמדות הקשישים כלפי הקבוצה חיוביות במידה רבה עד רבה מאוד. משתתפי הקבוצה חשו שקיבלו במידה בינונית זוויות ראייה נוספות על הצד השני, והסכימו במידה בינונית עד רבה כי לאנשים בקבוצה היו נושאים משותפים, עמדה היכולה לנבוע בין השאר מן הפערים בהשכלה. רובם הסכימו שחשוב מאוד לקיים קבוצות משותפות של ערבים ויהודים ולהמשיך את מפגשי הקבוצה הספציפית הזו.

בתשובות לשאלות הפתוחות עלה כי חלק מן המשתתפים התאכזבו מעט מן הקבוצה, אולי משום שציפו להשיג מטרות אחרות: "ההיכרות היא אחד הדברים שהתממשו, אך... נושא השלום לקח את רוב הדיון אך לא התממש ממנו כלום". ציפיות ואכזבות אלה באו לידי ביטוי גם בהגדרת הקשיים. שני שלישים ממשתתפי הקבוצה ציינו בתשובה לשאלה פתוחה כי היו קשיים בקבוצה. הם דיווחו על פערים בעמדות בנושאים כמו מעמד האישה, המשפחה, הדת והמדינה; פערי השכלה; קשיי שפה; חשש לפתוח בשיח גלוי בנושאים חברתיים כמו דת, נישואים ומדינה. רובם חשבו שיש מה לשפר בקבוצה והציעו להגדיל את מספר המשתתפים בקבוצה ואת מספר המפגשים ולשנות את המרקם הקבוצתי (יותר משכילים, הוספת נשים ערביות וכדומה). חלקם

הודו שעל היהודים לשקול את לימוד השפה הערבית, כיוון שמחסום השפה הקשה על התנהלות הקבוצה. למרות זאת, רובם (13 משיבים) ציינו כי נתרמו מן המפגשים, וכי התרומה העיקרית הייתה עצם ההידברות. כולם ציינו כי ימליצו לחבריהם להשתתף בקבוצה כזו.

בשנה השנייה השתלב קשיש ערבי בחוג לקרמיקה, ולדברי מנהלת הפרויקט, "הוא מרגיש מצוי". בשנה השלישית נפתחו בפני הקשישים הערבים כל חוגי מלו"א, וכל אחד מהם יכול היה לבחור חוגים כמו כל חבר במועצה האזורית. לא ברור לצוות אם הנרשמים לחוגים התמידו בהם, אך יש לזכור כי פתחו את מלו"א לקבוצה צעירה יותר של בני 50 ומעלה, שזו קבוצה עובדת ולכן מוגבלת ביכולתה להשתתף בחוגים, וכי המטרה בפתיחת החוגים לבני גיל זה הייתה לבסס קבוצה חזקה יותר, שכאשר תצא לפנסיה כבר תהיה חלק ממלו"א.

מפעילי הפרויקט יצרו תשתית לקירוב בין הקשישים הערבים והיהודים. אבן הפינה לתשתית זו הייתה מתן תחושה טובה לקשישים הערבים בכל אחת מן הפעילויות בשני המועדונים, בעיקר תחושה שהם רצויים. נראה כי מאמצים אלה נשאו פרי: "אנשים מגיעים עם פנים אחרות ממייסר למלו"א, יש חיוך שלא היה בהתחלה" (ישיבת הצוות המפעיל, 29.9.04). חברי הצוות המפעיל מודים, כאמור, שאמנם התחוללו שינויים, אך תהליך השינוי הוא איטי, ולמרות גילויי השילוב, הדרך ארוכה: "פעולת השילוב עצמה עדיין בחיתולים. כי אין ממש שילוב בפועל" (מנהלת מלו"א).

תוצרי לוואי

נוסף על התוצרים המצופים שהוגדרו באמצעות המטרות, לפרויקט היו כמה תוצרי לוואי שלא תוכננו מראש, אך התרחשו בשל הפרויקט ובעקבותיו.

- **יוזמות עצמאיות של משתתפי המועדון ללא הכוונה וסיוע מצד המפעילים:** במהלך הזמן נקטו הקשישים הערבים יוזמות עצמאיות. למשל, הנשים מהמועדון במייסר הזמינו את הנשים מן המועדון בג'ת למפגש של אחר הצהריים, ובתגובה הזמינו נשות ג'ת את נשות המועדון לקשיש במייסר לג'ת. מנהלת מלו"א אמרה: "חשוב מאוד שהנשים והגברים יוזמים אירועים משלהם, מבלי להודיע בכל פעם לאנשי הפרויקט".
- **שינוי בתפיסה המגדרית של צריכת הפנאי:** העובדה שהנשים הקשישות ביקשו חדר כושר והעובדה שאחד הגברים נרשם לחוג לקרמיקה מעידות על שינוי עמדות בתפיסה המגדרית של עיסוקי הפנאי בחברה הערבית: "מדהים אותי האומץ לשלב דברים כאלה. יש כאן המון סקרנות ויש כאן אומץ – גבר שלוקח קרמיקה – אז המהפכה מתחוללת..." (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים).
- **הפחתת צריכת המרפאה:** בשל פעילות יום ד' במלו"א חלה ירידה בצריכת שירותי המרפאה ביום זה, שמשמעותה ירידה בצריכת המרפאה כמקום מפגש חברתי.
- **שינוי עמדות של הצוות הרפואי:** חל שינוי בעמדות הצוות הרפואי כלפי שימוש של הקשישים בחדר הכושר: "האחות והרופאה לא רצו לחתום על הטפסים של חדר הכושר, ועכשיו הן שולחות לכאן [מיוזמתן], זה שינוי בתפיסה החברתית שלהן" (מנהלת הפרויקט).
- **שינוי בתפיסת הצורך במקומות לצריכת פנאי:**

- האוכלוסייה הפנימה את חשיבות המועדון כמקום מפגש בכפר, והקשישים הערבים באל-אריען ובאום אל-קוטוף שוקלים פתיחת מועדונים בכפריהם כדי להתמודד עם ריחוקם של שני כפרים אלה ממייסר.

- העובדה שנשים ערביות צעירות (בנות 40) התארגנו וביקשו להשתמש בחדר הכושר במלו"א מעידה על הכרה במלו"א כמקום בילוי זמן פנוי ועל תחושת שייכות: "המקום מקבל הכרה... כאפשרות לשעות הפנאי. כש[הן] תגענה לגיל פרישה, לא תהיה להן בעיה להגיע למלו"א" (מנהלת הפרויקט).

- **תפיסה רחבה יותר של עבודתו של העובד הסוציאלי:** הפרויקט הביא ליצירת קשרים הדוקים יותר בין העובדים הסוציאליים לבין המשפחות הערביות לצורך שיפור איכות החיים לקשישים: "זה... חיבר... במערכת קצת אחרת... ראייה קצת אחרת של העובד הסוציאלי" (מנהלת הפרויקט).
- **שינוי עמדות של הצוות כלפי אוכלוסיית מלו"א – ערבים ויהודים:** בראשית הפרויקט הצוות עדיין התייחס בנפרד לערבים וליהודים. בתום הפרויקט הם כבר נחשבו לאוכלוסייה אחת, אוכלוסיית מלו"א.

תרומה לצוות המפעיל

▪ **מפגש והיכרות הדדית טובה יותר של חברי הצוות ושל יכולותיהם:** חברי הצוות חשו כי התרומה הגדולה ביותר עבורם הייתה המפגש בין אנשים משני המגזרים בתוך הצוות: "מפגש עם אנשים ולא עם עקרונות – יהיו אשר יהיו" (מנהלת הפרויקט); ויכולתם להכיר ביכולות המקצועיות של הקולגות ולכבדן: "הכי הרבה למדתי מ[הקולגה שלי להנחיה]... עד כמה הדברים מורכבים... ולא כמו שחושבים קודם" (מנהלת מלו"א). ההיכרות וההערכה ההדדית בין החברים בצוות התעצמה כשדובר בקבוצת "החיים שלנו", והתחזק האמון בין חבריו באשר לכנות כוונותיהם לבצע את הפרויקט ולחולל את השינוי. "היום אני לא צריך להסביר לה, כי היא מבינה אותי וזה חשוב לי... גם על עצמנו [למדתי] – היכן אנו יכולים להיות גמישים, היכן נסגרים..." (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים).

▪ **היכרות עם האוכלוסייה וחיזוק הקשר עמה:** הפרויקט תרם להיכרות טובה יותר עם האוכלוסייה מקבלת השירות ולגילוי סקרנות לגביה. "הפרויקט הזה הוא תהליך גדול של למידה... אני מכיר אותם הרבה יותר טוב מאשר בהתחלה... היכן אפשר להזיז דברים והיכן לא" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים). המפגש עם האוכלוסייה הערבית הציף פערים בידע של הצוות המפעיל בנוגע לקשישים הערבים. מנהלת מלו"א אמרה בריאיון: "ברור שלמדתי דברים, הרבה דברים לא ידעתי... לא ידעתי את העניין של יחס לפנאי, להרגלי פנאי, לא ידעתי עד כמה הדת חשובה ומושרשת בגיל הזה. לבושת, אפילו לא ידעתי שנשים בגיל הזה לא מדברות עברית. לא ידעתי עד כמה האוכלוסייה ענייה... גם לא ידעתי, או לא יכולתי לראות מראש, שלמרות כל הקושי הגדול שישנו – העניין יתקבל בברכה על ידי האוכלוסייה הרחבה במלו"א, גם ערבים וגם יהודים, ולמרות כל מה שקורה בארץ".

כדי לבחון אם ההיכרות הייתה דו-כיוונית, נשאלו הקשישים על מידת היכרותם עם הצוות המפעיל.

נבנה גורם "היכרות עם הצוות" (לפריטי הגורם ראו נספח 14ב). ממוצע הגורם היה 3.2 (טווח 1-5) וסטיית התקן שלו 0.95. מממצא זה עולה כי הקשישים הערבים מכירים את הצוות במידה בינונית.

הקשישים נשאלו לעמדותיהם כלפי הצוות. נבנה גורם "עמדות כלפי הצוות" (לפריטי הגורם ראו נספח 14ג). ממוצע הגורם היה 3.31 (טווח 1-5) וסטיית התקן שלו 0.75, מה שמעיד כי הקשישים מרוצים מן הצוות במידה בינונית. מממצאים אלה עולה כי עמדות הקשישים כלפי הצוות המפעיל מתונות יותר מאשר עמדות הצוות המפעיל כלפי הקשישים. יחד עם זאת, בתצפית ובראיונות עם אנשי הצוות ניכר היה כי הקשישים הערבים הרעיפו על המפעילים חום ואהבה, והעניקו לאנשי הצוות תחושה טובה. "אני מאוד נהנית כאן, ואני מחכה ליום רביעי, ואני שמחה כשאני גורמת למישהו לחייך... הם מברכים אותי מאוד בשמחה. הנשים כל הזמן צוחקות ומתבדחות והן ממש נהדרות" (מדריכת הקשישות ביום ד').

▪ **היכרות עם התרבות:** הצוות דיווח על שיפור ההיכרות שלו עם התרבות הערבית ועל רצון לרכוש ידע נוסף עליה: "למדתי כל הזמן המון דברים שלא בדיוק חשבתי אותם קודם ולא ידעתי אותם קודם... פתחתי אנציקלופדיה כי הרגשתי שאני לא יודעת כלום" (מנהלת מלו"א). היכרות זו הפחיתה את החששות מפני "האחר" שחשו חלק מן האנשים, כיוון שהמוכר מרתיע פחות: "היום כשאני רואה אישה ערבייה בצומת... אני נוטה יותר לעצור" (האחראית על הפעילויות במלו"א). גם הערבים מבין חברי הצוות ציינו כי למדו דברים חדשים על תרבותם במהלך ההרצאות: "אני לומד דברים חדשים: פתגמים, שמות של מאכלים שלא הכרתי" (המדריך האחראי על פעילויות יום ד').

▪ **גאווה אישית וגאווה יחידה:** הפרויקט הסב למפעיליו גאווה על ההישגים ונתן משמעות לעבודתם, הפרויקט נתן משמעות לעבודתם ואנשים בצוות חשו גאווה על שהצליחו להתמודד עם עמדות אישיות ופוליטיות ולהתגבר עליהן: "אני גאה לספר על הפרויקט של מלו"א אני לא חושבת שזה מובן מאליו... ואני חלק מזה... היום אני מרגישה מעורבת במשהו חדש מיוחד... שאני גאה בו" (האחראית על הפעילויות במלו"א); "היכולת שלה (של המדריכה) [להתמודד] עם אנשים שעקרונית יש לה בעיה אתם הוסיפה לה" (מנהלת הפרויקט).

▪ **התפתחות מקצועית:** אנשים בצוות התפתחו מבחינה מקצועית והועצמו: "מעצם זה שהוא מנהל מועדון. מבחינת ההרגשה שלו, זה הוסיף לו מאוד... וכבר באים אליו עם בעיות והוא הופך להיות קצת 'עובד סוציאלי'" (מנהלת הפרויקט); "[הוא] מנחה נהדר ואני לומדת ממנו. זה שיש שילוב של מנחה ערבי ויהודייה... זה ניסיון מאוד מיוחד" (מנהלת מלו"א).

▪ **שינוי התנהגות:** הפרויקט אילץ את הצוות המפעיל להתגמש ולשנות דרכי עבודה והתנהגות, והצוות אף הצליח להתמודדותו עם שינויים אלה: "מבחינת עבודה – זו ההתמודדות עם הדברים שהם לא תמיד בשליטתה (של האחראית על פעילויות מלו"א), והיא התנסתה בחיי עמימות" (מנהלת הפרויקט).

▪ **השפעה על הסביבה:** הצוות חש שהפרויקט השפיע על סביבתו (על מלו"א, על המחלקה לרווחה ועל המועצה) כמו אפקט הילה: "יש גם שינוי במלו"א, במועצה, במחלקה, [יותר] תשומת לב לצרכים מיוחדים, לבעיות מיוחדות... וזה עוזר לי להסביר את עצמי" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים).

עמדות הקשישים הערבים והיהודים כלפי הפרויקט

עמדות הקשישים הערבים – עמדות הקשישים שהגיעו למועדון לקשיש במייסר ולמלו"א כלפי המועדונים היו בדרך כלל חיוביות. הדבר התבטא, למשל, בכך שהתמידו להגיע למועדון למרות הקשיים: "הם מגיעים בזמן אפילו אם יש גשם, סימן שהם יודעים כבר לנהל זמן, וזו הצלחה..." (המדריך האחראי על פעילויות יום ד').

אחד הקשישים הערבים, שהגיע ברגל מן הכפר, אמר: "כל עוד אני נושם והלב שלי דופק אני אגיע... כל יום שאני קם ואני נושם – אני מגיע למועדון".

כדי לבחון את עמדות הקשישים כלפי המועדון לקשיש במייסר וכלפי מלו"א נבנו שני גורמים: הגורם הראשון, עמדות כלפי המועדון במייסר, הכיל 13 פריטים (ממוצע 3.47 וסטיות תקן 0.69, טווח 1-5); הגורם השני, עמדות כלפי מלו"א, הכיל 9 פריטים (ממוצע 3.34 וסטיות תקן 1.01, טווח 1-5) (ראו נספח 11). הממוצעים מראים כי הקשישים מרוצים משני המועדונים במידה בינונית. לטענתם, המועדון במייסר עדיין לא עונה דיו על צורכיהם. יחד עם זאת, הם מרוצים מעצם העובדה שהוקם מועדון במייסר, הם גאים בו ומעוניינים שיתקיימו בו פעילויות נוספות.

הקשישים שנתבקשו להביע את עמדתם כלפי מלו"א ציינו כי הם יוצאים לטיולים ולמפגשי "חבר פוגש חבר" במידה רבה עד רבה מאוד. הם שמחים במידה רבה לצאת מן הבית למלו"א, מעוניינים בהוספת פעילויות במלו"א וחושבים שלא די להם במועדון במייסר. המשיבים ציינו כי ההרצאות ביום ד' מעניינות אותם במידה בינונית, והסכימו במידה בינונית לכך שתכנון היום במלו"א מראה כי הצוות רגיש לצורכי הקשישים מן הכפרים הערביים.

נבדקו הבדלים בעמדות בין קשישים יהודים לקשישים ערבים בנוגע להקמת המועדון במייסר. לוח 10 מציג הבדלים אלה:

לוח 10: עמדות הקשישים היהודים והערבים בנוגע למועדון לקשיש במייסר

פריט	קבוצה	N	ממוצע	סטיות תקן
טוב שהקימו מועדון עבור תושבי הכפרים הערביים.	יהודים	75	4.33	0.76
	ערבים	73	4.45	0.91
אני חושב שדי לנו במועדון במייסר/לקשישים ולקשישות הערבים די במועדון במייסר.	יהודים	52	1.96	1.15
	ערבים	62	2.08	1.36

לא נמצאו הבדלים מובהקים בעמדות בין הקשישים היהודים לערבים בנוגע להקמת המועדון במייסר. שתי הקבוצות סבורות כי חשוב שהוקם מועדון לקשיש במייסר, אך לא די בו לאוכלוסייה הערבית. קשישים שהביעו אי-שביעות רצון מהפעילויות במועדון במייסר טענו שהן אינן מספקות ושהתשלום גבוה מדי עבורם: "אין דברים מתאימים לגוף, הפעילות כאן לפעמים משעממת אותי... אין הרבה שביעות רצון, כי אנחנו משלמים הרבה, אין עזרה מהמועצה".

נבדקו הבדלים בין היהודים לבין הערבים בעמדות כלפי מלו"א. לוח 11 מציג הבדלים בעמדות בין שתי הקבוצות.

לוח 11: הבדלים בין עמדות הקשישים הערבים והיהודים בנוגע למלו"א

פריט	קבוצה	N	ממוצע	סטיית תקן	t	df	מובהקות
אני יוצאת/לרוב הטיולים המוצעים על ידי מלו"א.	יהודים	75	2.83	1.34	-3.66	142	0.00
	ערבים	69	3.64	1.32			
השתתפתי בכל המפגשים של "חבר פוגש חבר".	יהודים	69	1.54	1.05	-10.61	133	0.00
	ערבים	66	3.66	1.29			
חשוב לי להשתתף גם במועדון מלו"א.	יהודים	75	4.11	1.21	1.03	140	0.303
	ערבים	67	3.91	1.03			

P < 0.01

מן הלוח עולה כי לשתי הקבוצות חשוב במידה רבה להשתתף במלו"א, אך נמצאו הבדלים מובהקים בהשתתפות בפעילויות. היהודים דיווחו על השתתפות פחותה בטיולים ובמפגשי "חבר פוגש חבר" בהשוואה לערבים. הקשישים הערבים במלו"א אמרו: "אנחנו אוהבים להיות פה יותר כי יש כאן יותר מכשור, כאן יותר גדול, יש יותר דברים... במייסר רק יושבים". הקשישים הערבים נתבקשו להביא הצעות לשיפור (ראו נספח 10ג). עיון בהצעות מעלה כי רוב הקשישים הערבים מבקשים להרחיב את היקף שעות הפעילות. נוסף על כך, הם מעוניינים בארוחות חמות, בשיפור השירות ובשיפור הנגישות למועדונים המרוחקים.

עמדות הקשישים היהודים – עמדות הקשישים היהודים כלפי הפרויקט נבדקו הן במהלך תצפיות בפעילויות המשותפות והן באמצעות ראיונות מזדמנים ותשובותיהם לשאלונים. רוב הקשישים היהודים שמעו על הפרויקט במלו"א בטיולים משותפים או בפעילות אחרת או קראו עליו בעיתון "מילה ממלו"א". 9 קשישים יהודים ציינו כי כלל לא שמעו על הפרויקט. הקשישים היהודים נשאלו לדעתם על פרויקט "עלה של זית". את עמדותיהם של 47 המשיבים ניתן לחלק לשלוש רמות: 27 משיבים (59%) התייחסו לפרויקט בחיוב: "אני חושבת שזה חיובי וצריך להמשיך ולעודד את הפעילות"; 16 מהמשיבים היהודים (35%) ציינו כי כלל לא השתתפו בתוכנית ולא במפגשים המשותפים: "היות שלא השתתפתי אין לי דעה"; 4 משתתפים (9%) הביעו ביקורת כלפי התוכנית: "ניסיון מעניין, לא נוצר כמעט קשר בין-אישי". עמדה דומה הובעה בראיונות מזדמנים שהתקיימו במהלך תצפיות בפעילויות משותפות. בעת טיול לכפרים ערביים בסביבה אמרה אחת הקשישות היהודיות: "אם את שואלת אותי, הפרויקט הזה (עושה תנועת ביטול בידה). זה פרויקט יפה, רעיון יפה, אבל זה בדיבור... זה לא ממלא את המטרה.... מנהלת מלו"א אולי לא תאהב את זה אבל בפועל זה לא עובד".

הקשישים היהודים שנתבקשו להביא הצעות לשיפור הפרויקט הציעו לפתוח חוג ללימוד השפה הערבית ולהגדיל את מספר המפגשים המשותפים.

פרסום ומודל הפצה

פרסום – הצוות המפעיל התמודד עם קשיי השיווק של הפרויקט למעורבים העיקריים: לקשישים הערבים, שאינם אמונים על תרבות פנאי ולקשישים היהודים ולצוות המפעיל עצמו. התברר שקיים קושי להסביר לחברים בצוות את ייחודיותה של קבוצת הקשישים הערבים: "[היה קושי] להסביר לקולגות שלי כאן כמה קשה להם (לקשישים הערבים) לעבור את השלב הזה" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים).

הצלע השלישית בהסברה היו הקשישים היהודים. התברר כי ההסברה לקשישים היהודים במלו"א לא הייתה מספקת, ואף על פי שנערכו פעולות הסברה אלו ואחרות, המידע מן השאלונים שמילאו מציג תמונה אחרת: "אין מספיק פרסום ומודעות (לפרויקט) בקרב החברים" (קשישה יהודייה).

גם בנושא הפרסום החיצוני לא נערכו פעולות יזומות, אף על פי שהנושא נדון בישיבות הצוות המפעיל ובישיבות ועדת ההיגוי. הסיבה לכך הייתה שהפעלת הפרויקט גולה זמן רב, והמפעילים התקשו להקדיש זמן נוסף לפרסומו ולהפצתו. למרות זאת, התקיים פרסום בכמה רמות. ברמה המקומית נערכה הסברה בעל פה של הפרויקט לקשישים במלו"א, ופורסמו כתבות בעיתון של מלו"א "מילה ממלו"א"; הערוץ הקהילתי ראיין קשישים ערבים לכתבה שהכין (נראה כי לכתבה היו הדים, כיוון שאנשים שצפו בכתבה התקשרו כדי לברר פרטים על הפרויקט); ובמסגרת המועצה האזורית הפרויקט היה ידוע למחלקות שעסקו בו.

הצוות המפעיל פרסם את הפרויקט באופן בלתי פורמלי במסגרות שונות שבהן נפגש עם אנשים. מתברר שלערוצי פרסום אלה היו הדים, כיוון שגורמים חיצוניים שרצו ללמוד על הפרויקט והצלחותיו, כמו למשל מועצה אזורית "גלבוע", פנו למנהלת הפרויקט, והצוות היה נכון לחלוק בידע שרכש ולהציג את מודל הפעלה. פרסום חיצוני פורמלי התקיים ביום עיון שנערך במועצה האזורית לזכרה של מנהלת מחלקת הרווחה הקודמת.

מודל הפצה ולוח זמנים – מוצע בזאת מודל שילוב של קשישים ערבים במועדון ערבי-יהודי משותף. המודל כללי, וכל גוף שיחליט לבצע אותו יצטרך להתאימו לצרכיו. ההתאמה תצטרך להביא בחשבון את אופיים של המועצה האזורית או היישוב ושל מערכות יחסים קודמות עם התושבים הערבים.

למודל המוצע שלושה שלבים: הערכות, מהלכים ראשוניים והפעלת הפרויקט לקשישים (לתרשים המודל ראו נספח 15).

שלב א' – הערכות. שלב זה עשוי להימשך שנה, הן לצורך יצירת שיתופי הפעולה והן לצורך הדרכה.
שלב ב' – מהלכים ראשוניים בפרויקט. שלב זה עשוי להימשך בין חצי שנה לשנה.
שלב ג' – שלב הפעלת הפרויקט. שלב זה עשוי להימשך כשנתיים-שלוש עד להתייצבותו. אם

לאוכלוסייה יש הרגלי פנאי, ניתן לקצר את הזמן ולוותר על חלקים כמו הכנת האוכלוסייה וכן ניתן להקטין את מינון פעילויות הפנאי.

קשיים ודילמות שעלו במהלך הביצוע

במהלך הפרויקט ניתן היה לזהות קשיים שונים. ניתן לחלק את הקשיים לארבעה נושאים עיקריים: נושאים ארגוניים; תרבות ורב-תרבותיות; גיוס והסברה; ניגודי עמדות ואינטרסים.

נושאים ארגוניים

תקציב ומימון הפרויקט – קשיי המימון והתקציב היו חלק בלתי נפרד מן הפרויקט. היה צורך לשקול בתשומת לב את הדרישה לתשלום דמי טיול, דמי חברות במלוי"א או עבור כל פעילות אחרת, ומפעילי הפרויקט עסקו בנושא זה לאורך כל הפרויקט. הם היו מודעים לכך שבעיית התקציב תהפוך אקוטית עם סיום הפרויקט, שמומן על ידי גורמים שונים, ושיהא עליהם לצמצם את הפעילויות ואת המשרות.

ארגון הזמן ועמידה בלוח הזמנים – קשיים שנגעו לארגון הזמן באו לידי ביטוי בכמה תחומים: קיצור זמן הפעילות בשל התפילה, זמני פתיחת המרפאה, הצורך להתחשב בזמני פתיחת המרפאה וקשיי עמידה בלוח הזמנים.

פעילות יום ד' במלוי"א הייתה קצרה ביותר ונמשכה כשעתיים וחצי, וזאת עקב התחשבות המתכננים ברצונם של הקשישים הערבים להתפלל במסגד. לפיכך, כל איחור בהגעה למלוי"א היה משמעותי להפעלת התוכנית. הבעיה החמירה בחורף, כיוון ששעת התפילה הוקדמה בשל שעון החורף.

נושא שעות הפתיחה של המרפאה היה בר פתרון, כיוון שהיה צורך להתגבר על הקושי של הקשישים לשנות את סדר יומם הקבוע, והתשובה הייתה טמונה בשינוי ההרגלים.

קושי נוסף היה כרוך בלוגיסטיקה המסובכת ובלוח הזמנים הקפדני של הפעילות במלוי"א. חלק מחברי הצוות המפעיל גילו קושי להגמיש את לוח הזמנים, כיוון שלעתים קרובות היו מעורבים בתכנון הפעילויות גורמים נוספים, כמו חברות אוטובוסים, אתרי בילוי וכדומה, בעלי לוח זמנים משלהם: "אני חייבת להיות מסודרת מול מערכות אחרות, וזה (העובדה שהקשישים הערבים נרשמים ברגע האחרון) היה מאוד קשה לי" (האחראית על פעילויות מלוי"א). למרות זאת, תרבות הזמן של הקשישים הערבים אילצה את מפעילי הפרויקט להתגמשות מרבית בנושא לוח הזמנים. אחת מחברות הצוות הצהירה כי עם תום הפרויקט היא לא תגלה את הגמישות שגילתה עד כה וכי היא מעוניינת לחזור לשגרת יומה.

מהלכים לא מתוכננים – בעיית הזמן הייתה מקרה פרטי של פעולה במצבים עמומים. הפעלת הפרויקט דרשה יכולת לפעול בעמימות רבה ולהגיב למצבים בעייתיים שהתעוררו חדשות

לבקרים.

למרות התכנון המדוקדק של הצוות, הפרויקט היה דינמי ונוספו לו פעילויות שלא תוכננו מראש ושהמשתתפים לא הוכנו לקראתן. למשל, לנשים לא נאמר שאימון בחדר הכושר דורש אישור רפואי, לבוש מתאים וביצוע הנחיות המדריכה, דבר שסיכן בראשית הפעילות את הנשים ואת המועדון. חברי הצוות המפעיל הודו כי לא נערכו היטב להפעלת הציבור הערבי בחדר הכושר, והנשים בפרט.

מרחק – אחת המהמורות שהיה על הצוות להתגבר עליהן בנושא הגיוס וההשתתפות במועדונים הייתה הריחוק הגיאוגרפי הגדול יחסית בין שלושת הכפרים הערביים השותפים לתוכנית. לכן הושקעה מחשבה רבה ביצירת הקשר ביניהם ואורגנה להם הסעה. אף על פי כן, כמה משתתפים מאל-אריאן ומאום אל-קוטוף ציינו את המרחק ממייסר כסיבה לחוסר השתתפותם במועדון. ייתכן כי סיבה זו וחוסר העניין של קשישי שני הכפרים הללו להשתתף בפעילויות במועדון לקשיש במייסר או במלוי"א היו הגורמים להשתתפות דלה יחסית של קבוצה זו במועדונים.

תרבות ושילוב בין ערבים ליהודים

תרבות, מסורת ומנטליות – אחד הקשיים הבולטים נגע למסורת, לתרבות ולמנטליות של הקשישים הערביים. הקושי היה להביא אוכלוסייה שאינה צורכת פנאי – ואולי אינה זקוקה לכך – לצרוך פעילויות פנאי. לכן גילה הצוות רגישות לצורכי הקשישים בנושאים אלה. למשל, כיוון שהאוכלוסייה הערבית מן הכפרים לא רצתה לוותר על זמני התפילה במסגד, נאלצו מפעילי הפרויקט לצמצם את הפעילות לשעתיים וחצי מתוך התחשבות בצורכיהם. בעיית רצונם של הקשישים להתפלל רק במסגד נותרה בעינה עד תום הפרויקט, והצוות המפעיל קיבל זאת כנתון ותכנן את הפעילות בהתאם: "נושא המסגד – חשבנו שנתגבר – אך עדיין לא מוכנים להתפלל כאן, ואז זה משנה את צורת הפעילות, ואנו מתמודדים עם זה. הקבלה שלנו היא חלק מפתרון הבעיה" (מנהלת הפרויקט).

נושא ההרשמה נקשר גם הוא למנטליות של הקשישים. אף על פי שקיבלו תזכורות בעל פה ובכתב על מועד ההרשמה, בבוא יום ההרשמה הם לא נרשמו, כיוון שלא הורגלו בהרשמה. מצב זה השתנה לא מעט במהלך הפרויקט, אך עדיין נדרשה גמישות רבה מצד צוות מלוי"א. גם נושא המסורת הובא בחשבון בעת תכנון הפעילויות, שכן פעילויות מסוימות היו עלולות לפגוע ברגשות הערבים, כמו למשל לבוש חשוף של נשים על שפת הים.

נוסף על קשיי התרבות, המסורת והמנטליות התברר כי סכסוך בין משפחות באחד הכפרים פוגע בפרויקט. בני משפחה אחת סירבו להגיע למועדונים שבהם השתתפו בני המשפחה האחרת. הצוות המפעיל ציין כי יש לטפל בנושא, אך קשה להניח שיצליח בפרק זמן קצר לגשר על סכסוך ארוך שנים.

שפה – קשיי השפה עלו בתכנון החוגים לאוכלוסיית הקשישים הערבים. קושי זה התעצם כשדובר בהשגת המטרה של חיזוק הקשר בין ערבים ליהודים. אחת הקשישות היהודיות כתבה בהקשר זה בשאלון: "לדעתי, שוב, בלי ידיעת השפה לא ייווצר קשר וזה נראה לי מלאכותי". הקשישה התכוונה לכך שעל הקשישים הערבים ללמוד עברית. היא לא העלתה בדעתה את האפשרות שהקשישים היהודים ילמדו ערבית. קשיי השפה היו בעיקר נחלתן של הנשים הערביות, שכן הגברים ברובם דוברי עברית, והם עלולים להוות מכשלה בגיבוש קבוצת שיח שתכלול נשים. "לנשים זו תהיה בעיה, כי הנשים אינן דוברות עברית, ולתרגם כל הזמן ייאבד את הערך" (ועדת ההיגוי, 22.11.04). אולם ייתכן כי מחסום השפה אינו הבעיה היחידה בגיבוש קבוצת שיח שישתתפו בה נשים וגברים מן המגזר הערבי, כיוון שבמקרה זה עלולה להתעורר בעיה נוספת, שמקורה בדת ובמסורת.

בפועל, מחסום השפה הקשה מאוד על יצירת קשר, ובוודאי על ניהול רב-שיח בקבוצה שמטרתה דיבור והידברות.

שיתוף ערבים-יהודים – השגת המטרה של שיתוף פעולה בין ערבים ליהודים אינה מלאכה קלה גם בתקופות רגיעה, ועל אחת כמה וכמה בתקופות מתח (אינתיפאדה ופיגועים). הפרויקט החל בתקופת האינתיפאדה השנייה, והדבר הקשה על הפעלתו: "צריך להתחשב בקיום קונפליקט בין יהודים לערבים, למרות שזה כאילו מתקיים על מי מנוחות ועוד בתקופה כל כך קשה" (ישיבת הצוות המפעיל, 20.9.04). שיתוף פעולה בין קשישים יהודים לערבים היווה קושי גם עבור הצוות: "הייתה [למפעילי הפרויקט] התלבטות אם להביא [את הערבים] למלו"א, וגם לי אישית הייתה התלבטות בתור אימא של מתנחלים" (האחראית על חדר הכושר).

החלטת המפעילים להמשיך בפרויקט ניזונה מן העובדה שהכפרים הערבים שייכים למועצה האזורית, ומתוקף כך מגיעות לתושביהם זכויות מלאות במועצה: "מה שמוביל אותי היום זו העובדה שמלו"א שייך למועצה, הם תושבי המועצה, וחייבים לקבל שירותים שווים, אחרת לא הייתי יכולה לתפקד במצב הזה... זה היה ברור שנמשיך כי כבר היינו בפנים" (מנהלת מלו"א). תחושת ההצלחה נבעה, אפוא, מכך שהשינויים התרחשו באופן טבעי, מעצם יוזמת המפגשים המשותפים.

גיוס והסברה

גיוס קשישים – במהלך הפעלת הפרויקט עסק הצוות בגיוס קשישים ערבים משלושת הכפרים, אך למרות כל המאמצים, קבוצה די גדולה של קשישים לא השתתפה בפעילויות במועדון לקשיש במייסר ואף לא במלו"א. אחד המפעילים אמר בריאיון: "קבוצה מסוימת לא רצתה להיות פעילה, ו[היו] כאלה שלא רצו בכלל להגיע, וכך גם למלו"א. אולי בגלל נוחות – כי קשה להגיע. איש לא אמר בפירוש למה... במייסר אנחנו צוחקים על אלה שלא מגיעים. אנחנו קוראים לזה 'אופוזיציה'... זה כואב שהם לא רוצים".

כל תקלה שאירעה בפרויקט העלתה חשש שהקשישים לא יגיעו למלו"א או למועדון לקשיש במייסר. חברי הצוות המפעיל היו מודעים למצב הקיים. הם עבדו עם הקשישים המשתתפים, אך לא חדלו מן הניסיונות לשכנע את האחרים ולגייסם בהמשך.

עמדות כלפי הממסד – לקשישים הערבים עמדות שליליות כלפי הממסד וכלפי פעילויות שמייצגות את הממסד בעיניהם. כיוון שהפרויקט כולו נתפס כחלק מן הממסד, הן בשל קשריו עם המועצה האזורית (מלו"א) והן בשל קשריו עם הביטוח הלאומי, היו בין הקשישים כאלה שביטאו את התנגדותם לממסד בכך שלא הגיעו לפעילויות שהוא מציע. "יש אנטי למועצה ולממסד, בעיקר על רקע מימוש זכויות: הנחות, ארנונה... יש מסה גדולה של אנשים שחושבים שלא עזרתי להם [במועצה] וכועסים עליי למרות... שזה לא קשור אליי... וזה מתסכל אותי... הוועד היום נרתם – ופעם לא, ואז הוא נתפס כפחות לויאלי לאוכלוסייה" (שיבת הצוות המפעיל, 20.9.04). גם מנהל המועדון לקשיש במייסר ציין כי הם מצפים ממנו שיסייע בהפחתת תשלומי הארנונה שלהם ובהפחתת עלויות ההשתתפות בפעילויות המועדונים וכי הם חדלים לבוא לפעילות אם הדברים אינם מתרחשים בהתאם לציפיותיהם.

התאמת החוגים לקשישים – במסגרת גיוס הקשישים הוצעו להם פעילויות רבות. הנשים במועדון לקשיש במייסר נהנו מחלק מן הפעילויות שהוצעו להן, אך חוגי הגברים נסגרו בזה אחר זה. בתקופה שבה התנהל הפרויקט לא הצליחו המפעילים להציל מפי הקשישים אילו נושאים או חוגים מעניינים אותם. על פניו נראה כי היו לכך סיבות רבות, הן אלה שהוצגו לעיל והן אחרות: "הרבה פעמים ניסינו חוגים שונים וזה לא הלך" (ועדת ההיגוי, 4.5.04).

אחת הדרכים להתמודד עם קשיי גיוס הקשישים הייתה פתיחת הפעילויות לדור צעיר יותר, ולדעת המפעילים – מבטיח יותר, של בני 50 ומעלה ולעודדם להצטרף, מבלי לחדול מן המאמצים להביא את הקשישים למועדונים.

ניגודי עמדות ואינטרסים בתוך צוות השותפים להפעלה

היו נושאים שהשותפים להפעלת הפרויקט לא ראו בהם עין בעין, כמו בעניין ההתגמשות ובהגדרת פעילות מסוימת כשייכת או לא שייכת לפרויקט. אולם ניגודי האינטרסים האלה נדונו בצוות ונפתרו על הצד הטוב ביותר. דוגמה לכך הייתה הנסיעה לירדן. נציגת הביטוח הלאומי ייצגה את עמדת הביטוח הלאומי, שלפיה קיימות פעילויות, כמו חופשת סוף שבוע במלון, שהביטוח הלאומי אינו מממן, ואת העמדה שבשותפות על כל השותפים להיות "בסוד העניינים" ולדווח זה לזה על מהלכים חריגים. מנהלת הפרויקט, לעומתה, ייצגה את העמדה שכל פעילות השייכת למועדון הקשיש במייסר נכללת בפרויקט ואת העמדה שעידוד נקיטת יוזמה מצד הקשישים הערבים הוא חלק מן הפרויקט, בעיקר אם הפעילות נותנת מענה למטרות הפרויקט.

העמדות המנוגדות של השותפים באו לידי ביטוי גם בנוגע לרמת הגמישות שעל הפרויקט ועל מלו"א לגלות כלפי האוכלוסייה הערבית. חלק מן המפעילים ממלו"א טענו שבמלו"א כבר גובשה

תרבות שהאוכלוסייה הערבית תצטרך לקבל ולהתנהג על פיה. לעומתם טענו אחרים שכאשר נכנסת למקום אוכלוסייה חדשה, היא תורמת את תרבותה כדי ליצור תרבות משותפת חדשה: "כדי ש[מלו"א] יהיה מקום לאוכלוסייה הערבית באמת ולא באופן מעושה, הוא צריך להשתנות... יש כאן יותר מדי קשיחות... אך יש שוליים, שגם הם צריכים לקבל תשובה" (העובד הסוציאלי של הכפרים הערביים). הפתרון היה הכרה בתרומתו של כל אחד מן הצדדים כדי להביא לידי תוצר משותף רב-תרבותי. אנשי הצוות נתנו דוגמה למודל עבודה שבו, למרות הבדלי עמדות, הבנות מנוגדות והבדלים בחשיבה, הם צעדו זה לקראת זה והצליחו ליצור תוצר משותף:

"היו קשיים בתוך הצוות – הסתכלות שונה על הדברים, תפיסה שונה, הבנה שונה, ציפיות שונות... ולקח לנו זמן לקלוט שאנו מדברים בשפות שונות – קשיים של גיבוש צוות. היום זה לא אומר שאנו חושבים אותו הדבר, אך כולנו זזנו למרכז [ולעבודה משותפת]. אם הגענו למצב ש[שניים מחברי הצוות] יכולים לעבוד יחד כשני מנחים, צריך להיות קשר טוב בין מנחים כדי שקבוצה תצליח, וזה שזה הולך, זה אומר שהצוות עשה עבודה יפה כצוות" (מנהלת הפרויקט).

דיון והמלצות

דיון

הפרויקט הוא פרי יוזמת גורמים חיצוניים לקשישים (מחלקת הרווחה במועצה אזורית מנשה בשיתוף עם הביטוח הלאומי). הפרויקט נתן מענה לצרכים מתפתחים בעולמם של הקשישים הערבים: הצורך החברתי, שנוצר בשל מעמדו הנחלש והולך של הקשיש הערבי בחברה הערבית, בדידותו והזנחתו, הצורך למלא זמן פנוי, לבלות ולצאת מן השגרה ומהבית והצורך לעסוק בפעילויות מועילות ומשמעותיות, כדי להעלות את תחושת הערך העצמי. ברם, מהלכיו הראשוניים נקבעו ללא מעורבות הקשישים צרכני השירות, וללא עריכת סקר צרכים בקרב הקשישים. הקשישים נדרשו להסתגל להיצע, למדיניות ולדרישות הצוות המפעיל. הקשישים נדרשו לצאת משגרת החיים שהורגלו אליה במשך שנים רבות ולהקנות לעצמם הרגלים חדשים. היה עליהם לעבור מתרבות של פנאי בלתי מאורגנת וספונטנית באופייה לתרבות פנאי מודרנית, מתוכננת בזמן וקבועה. על כן, הפרויקט חרש, לטוב ולרע, את התלם הראשון בהטמעת תרבות זו בקרב התושבים הערבים של המועצה האזורית מנשה. היתרון בראשוניות היה שהצוות עיצב את מהלך ההטמעה והיה אחראי לכל מהלכה. חסרונה היה בקשיים שהתעוררו בשל כך שהקשישים לא היו אמונים על תרבות פנאי מודרנית, על אחת כמה וכמה על תרבות פנאי משולבת של יהודים וערבים. חידוש מסוג זה עבור אוכלוסייה כפרית שמרנית באופייה עלול היה לעורר התנגדות, כפי שמתרחש בדרך כלל כשמתחוללים תהליכי שינוי (Oakes et al., 2000). לאור כל זאת, הצוות צפה קשיים רבים יותר מכפי שהתעוררו בפועל, ובשלב זה הפרויקט נחשב להצלחה, דבר שמעורר אופטימיות באשר לאפשרויות הקמת פרויקט מסוג זה והמשך הפעלתו.

חלק מן הקשיים שנצפו היו תולדה של הבדלים בתרבות, במנטליות, בשפה ובתפיסת הפרויקט. קשיים אלה באו לידי ביטוי באי-ההלימה בין הכרת התודה ושביעות הרצון שהביעו הקשישים בפני הצוות בעת משוב בעל פה במלוי"א ובמייסר לבין העמדות המסויגות של הקשישים הערבים כלפי הפרויקט ומפעיליו כפי שבאו לידי ביטוי בתשובותיהם לשאלונים. ההסבר להבדלים טמון הן בעובדה שהשאלונים הועברו לרוב הקשישים (גם כאלה שלא השתתפו במועדונים) והן באי-שביעות הרצון שלהם ממצבם הכללי. הבעיות הרבות שדיווחו עליהן הקשישים היו בחלקן אובייקטיביות ובחלקן תולדה של תחושת קיפוח רבת שנים מצד הממסד בכל תחומי החיים. תחושה זו מבהירה, אם כן, את גילויי החשדנות של הקשישים הערבים כלפי הפרויקט, שמייצג מבחינתם את הממסד, וכלפי מלוי"א, שמפעיל תכנים העונים על צרכי היהודים ולא על צרכיהם. למרות זאת, הקשישים הערבים ביטאו עמדות חיוביות יותר כלפי קשר עם הקשישים היהודים (בהשוואה לעמדות שביטאו היהודים כלפי קשר כזה). עמדות חיוביות אלה עולות בקנה אחד עם השתייכותם של הקשישים הערבים לקבוצת מיעוט, המתאפיינת ברצון להסתגל ל"תרבות השלטת" ולעתים אף להיטמע בה, ובמקרה זה מדובר ברצונם של הקשישים הערבים להסתגל לחברה הישראלית ולהיות חלק מן המדינה. שלב זה נקרא אצל Warzel (1987) חוסר שיווי משקל; במצב זה אדם מעוניין לשמור על הקיים, אך צריך גם להסתגל לשינוי.

הקשישים הערבים הם דור מעבר מחברה מסורתית יותר לחברה מסורתית פחות.

"הערבים התנסו במשבר הקשר עם הטבע, או ליתר דיוק – משבר ניתוק הקשר עם הטבע. היינו חברה כפרית ובדווית נומדית, חיינו בחיק הטבע ובמידה גדולה, לא ציורית, היינו חלק מהטבע... המציאות הפוליטית והכלכלית יצרה תופעה יחידה במינה אולי, הכפר אינו עוד כפר במובן הישן, אבל הוא גם אינו עיר. שנה אחר שנה זוחל גם אצלנו הבטון קדימה... חל שבר עמוק, נפשי וחברתי... הדור הצעיר יותר מנותק מהפולקלור העשיר, מהתודעה המסורתית הקשורה לטבע... כאילו נעקר מן הטבע או הטבע נעקר ממנו... האומללות הזאת של הערבי בישראל מתבטאת בין היתר, ואולי מעל לכול, במשבר הקשר עם הטבע מסביב... בהרבה מקרים יש נתק חמור ביותר בין הדורות, המתבטא קודם כול בהתייחסות לטבע. כאשר זקן הולך לכרם... הצעיר "לא מבין" מה מניע אותו... אבל רובנו המכריע עדיין מצויים במסע ייסורים מן הכפר שנעלם לעיר הנכספת. העובדה שהכפר איננו מבטאת יותר מכול את המשבר החברתי, התרבותי, של האדם הערבי בישראל" (גיבראן, 2002).

קטע זה מתאר אולי יותר מכול את מצבם של קשישי המועצה האזורית מנשה, ומבהיר את הסיבות למתחים בתוך המשפחה ולתחושת הבודדות והקיפוח שחש הקשיש מצד המשפחה, שלדעתו אינה יכולה עוד להכיל אותו. תחושה זו אמנם אופיינית לכל הקשישים, החשים שאין זקוקים להם עוד מן הבחינה הכלכלית ומן הבחינה המשפחתית (סדן, 2002), אך באוכלוסייה מסורתית מעבר זה קשה שבעתיים, בשל העובדה שעד לא מזמן הכילה אוכלוסייה זו את קשישיה בכבוד. הקושי של הקשישים הוא בהתמודדות עם המשפחה מבפנים, ומבחוץ – עם זרותה של תרבות פנאי ועם תחושת חוסר האונים המתלווה לקשיים אלה.

הצוות המפעיל, שהוא צוות מקצועי האמון על העצמת קשישים, צריך להתמודד עם חוסר האונים של הקשישים (סדן, 2002). לכן נכון היה שאנשי המקצוע יזמו בעצמם פעילויות, ויחד עם זאת שיתפו פעולה עם הקשישים ובדקו עמם אפשרויות לפעילות תוך התחשבות בחברה שחיו בה, במסורתם וביכולותיהם. פעולות אלה של הצוות הובילו בסופו של דבר לכך שלמרות טענותיהם של הקשישים, הם מעוניינים להשתתף הן במועדון במייסר והן במלו"א. תפקידו של הגוף שימשיך לתחזק את הפרויקט יהיה לחזק את אמונתם של הקשישים בפרויקט ובמטרות שהוא מוביל. לצורך כך עליו להמשיך ולברר עם הקשישים מה ישפר את שביעות רצונם ובמקביל למצוא פעילויות מתאימות לתחומים הקרובים ללבם, כמו דת, מסורת, חקלאות וכדומה.

ההתחשבות במסורת צריכה לבוא מצד כל השותפים ובמיוחד מצד הצוות המפעיל לפרויקט, כדי ליצור תוצר רב-תרבותי משותף. לדברי Figueroa (1995), קיים צורך בהידברות בין תרבויות כדי לגשר על הגזענות השורשית ועל ההבדלים התרבותיים הגורמים לקונפליקט, וכדי ליצור איזון במשאבים ויחס מכבד ופתוח. הניסיון של התרבות השלטת לכפות עצמה, כפי שהופיע בדבריהם של כמה אנשים, עלול לגרום לדחיית השירותים מצד הקשישים הערבים, כפי שקרה ב"מאבקים" אחרים בין התרבות השלטת לבין תרבות המיעוט (בן-עזר, 1992). Warzel (1987)

מכנה שלב זה שלב הקונפליקט התרבותי, שבו מתחוללים התנגשויות ועימותים. בשלב זה קיימת דיכוטומיה בין "הם" ל"אנחנו", ובדרך כלל בני המיעוט משלמים את המחיר. השלב הגבוה ביותר לדעת חוקרים הוא שלב האינטגרציה (Bennett & Hammer, 1998), השלב הרב-תרבותי (Warzel, 1987) או השלב הרב-תרבותי והאנטי-גזעני (Figueroa, 1995). הגישה הרב-תרבותית מעניקה לגיטימציה לתרבויות המוצא השונות, תוך כדי שמירה על מסורתן ועל זהותן ושילוב בין שאר התרבויות שהחברה הישראלית מכילה (פישר, 2005).

הצוות המפעיל עשה צעד חשוב בכיוון זה: הוא התייחס לקשישים בכבוד, גילה סובלנות ואף סיפק דוגמה אישית. גם בתוך הצוות עצמו הייתה שונות, שנבעה מנכונות אישית שונה להשתנות וללמוד, ולא נעשה מהלך פורמלי להיכרות עם תרבות האחר או ללמידתה. לצוות שמעוניין להקרין סובלנות כלפי האחר והכרה בצרכי האחר צריכים להיות משאבי ידע והיכרות עם התרבות האחרת. חייבים להביא בחשבון צרכים ועמדות, להתכונן לקראתם כצוות ולהכין את שני ציבורי הקשישים המשתתפים בפרויקט, הערבי והיהודי, לקראת הפעילות המשותפת.

הדו"ח הציג הן צרכים של היהודים והן של הערבים. רוב הצרכים היו זהים, גם אם מינונם היה שונה בכל ציבור. לערבים היו צרכים ספציפיים כמו צרכים כלכליים ושיפור בתנאים, שלא באו לידי ביטוי אצל היהודים. עלו הבדלים משמעותיים בין תחומים שהיו חשובים לערבים בחייהם, כמו יחס של כבוד, לעומת תחומים שהיו חשובים ליהודים, כמו חברים, למידה וכדומה. גם ההבדלים הללו, שמקורם תרבותי, צריכים להילקח בחשבון בהמשך התוכנית.

הצוות תפס את הפרויקט כהצלחה, ומבחינה אובייקטיבית הייתה לכך סיבה טובה, שכן הפרויקט השיג את מטרותיו. יחד עם זאת, על הצוות להיות ער לפער שבין עמדותיו שלו כלפי הפרויקט לבין עמדות הקשישים הערבים והיהודים כלפיו, שהיו מסויגות מעט יותר. עמדותיהם של הגורמים השונים ביחס לפרויקט, לצרכים השונים ולהתחשבות הדדית בתרבות מובילות למסקנה כי ללא הכנת הצוות וללא הכנת הקשישים הערבים והיהודים ביחד ולחוד לפרויקט, ללא היכרות עמוקה יותר בין שתי התרבויות תוך מתן כבוד הדדי זה לתרבותו של זה, יקשה להעמיד מדדי הצלחה ברמה גבוהה יותר.

לסיכום ניתן לומר כי הפרויקט, שהשיג את כל מטרותיו, נגע בסוגיה חברתית משמעותית, שיש לה השלכות לטווח הרחוק. לכן, גם אם הקשישים שהשתתפו בפרויקט אינם חשים בשלב זה שהם זקוקים לפעילויות אלה ולתכנון הפנאי שלהם, הרי הזרע נזרע, והציפייה היא שהאוכלוסייה העתידית כבר תדרוש זאת.

המלצות

ניתן לחלק את ההמלצות להמלצות כלליות לשינוי הגישה ולהמלצות לשיפור פעילות הפרויקט.

המלצות כלליות

- א. מומלץ להכשיר את הצוות לפעולה בגישה רב-תרבותית, ובכלל זאת – היכרות עם התרבות הערבית.
- ב. כדאי לפעול באופן מכוון להטמעת גישה רב-תרבותית במלו"א, ולפתח תרבות משותפת המתאימה לשני המגזרים. במסגרת זו רצוי לפתח תוכנית הכנה לקשישים היהודים והערבים במלו"א, שתעסוק בתרבויות היהודית והערבית ובמנטליות השונה שלהן ותכין את הקשישים לפעילות בסביבה רב-תרבותית.
- ג. בהנחה שתרבות הפנאי עדיין לא הוטמעה והקשישים הערבים עדיין לא ניכסו לעצמם תרבות זו, כדאי לנקוט פעולות הסברה רחבות לעידוד תרבות הפנאי ולהטמעתה בקרבם.
- ד. הכפרים הנדונים הם כפרים מסורתיים, והמודעות לצורכי הקשיש ולמעמדו נמוכה בהם יחסית. בעתיד צפויים גידול במספר הקשישים וגיוון בצורכיהם ובעיותיהם. כדאי לבצע פעולות מכוונות להגברת המודעות לצורכי הקשישים בקרב החברה הערבית. פעילויות הסברה עשויות לתרום לצמצום פערים בין הדורות ובין המינים. כמו כן אנו מציעים להקים ועדה ציבורית-קהילתית מייצגת למען הקשיש. גוף כזה עשוי לשמש פה לקשישים, לתרום להעצמתם ולקידום ענייניהם בכפרים.
- ה. קיימים בקהילה שירותים משלימים (בריאות, חינוך, שיכון, מחלקות במועצה) וגופים ציבוריים שניתן להיעזר בהם בתהליך של הגברת המודעות, פתרון בעיות של קשישים ומתן מענה לצרכים. כדאי לפעול באופן פורמלי לשיתוף גורמים אלה בפרויקט תוך הגדרת תפקידיהם בהתאם לצרכים.

המלצות ספציפיות לפרויקט

צוות

1. **תפקידים** – לפרויקט ישנם מפעילים רבים בעלי מחויבות ורצון לשתף פעולה ולהצלחה. במידה מסוימת תפקידי אנשי הצוות הוגדרו בראשית הפעלתו. כדאי לבחון את תפקידי הצוות לאחר שלוש שנות פרויקט, ואם יש צורך – להגדירם מחדש. במקביל כדאי לבחון את הצורך בבעלי תפקידים נוספים. רצוי לפרט בכתב את הגדרת התפקידים כדי להקל על הכנת אנשים לתפקידם ולסייע לגורמים אחרים לפתח פרויקטים דומים.
2. **הכשרה** – עבודה עם קשישים מחייבת רכישת ידע ומיומנות מיוחדים. אמנם רוב חברי הצוות באים מתחומי התמחות אלה, או התמחו במסגרת תפקידם בטיפול בקשישים, אך עם זאת יש צורך להשקיע מאמץ בהכשרת המפעילים בתחומים

שיסייעו להם לשפר את עבודתם (ראו המלצות א, ב). כמו כן רצוי שבמהלך הפרויקט יתנהל מעקב מתמיד אחר צורכי ההכשרה.

ח. **היכרות** – רצוי ללכת לכפרים כצוות לשם היכרות טובה עם הקשישים בכפרים ולשם היכרות טובה יותר של הקשישים עם התוכנית ועם הצוות. היכרות כזו תשפר את מערכת היחסים בין הצוות לבין הקשישים, תעיד על כבוד לקשישים ותקטין אולי את חשדנותם של הקשישים כלפי התוכנית.

ט. **מסגרות עבודה**

1. **ועדת תוכנית** – כדאי לשקול הקמת ועדה שתמשיך ללוות את הפרויקט ותשמש כוועדת היגוי. הוועדה תורכב מצוות שייבחר להפעלה, מנציגי הקשישים הערבים משלושת היישובים, מנציגי הוועדים ומנציגי הנהלת מלו"א והרווחה. בעת הקמת הוועדה כדאי לשקול מחדש את תפקידיה, מטרותיה ויעדיה – לאור התפקיד הבלתי אופרטיבי שמילאה וועדת ההיגוי של הפרויקט – ולקבל החלטות בנוגע למידת המעורבות הרצויה של ועדה זו בתהליך.

2. **צוות מפעיל** – יש לבחון את הרכבו של הצוות המפעיל שימשיך את הפרויקט, מטרותיו ותפקידיו.

3. **צוות מעקב** – כדאי למנות צוות/אדם שיתעד את המהלכים ויהיה אמון על בדיקת השגת המטרות. אפשר כי צוות המעקב יהיה חלק מוועדת התוכנית.

י. **קביעת מדדי הצלחה לתוכנית** – כדאי לקבוע מדדי הצלחה להמשך התוכנית ולבחון את מידת השגתם.

יא. **הפעלה**

1. **מעמד המועדונים** – המועדון במייסר ומלו"א פועלים במקביל לרווחת התושבים הערבים. כדאי להגדיר את מעמדו של המועדון במייסר ולהבהיר גם בהתייחס לניהול המועדון אם הוא סניף של מלו"א או עומד בפני עצמו, מה מהות המועדון ואילו פעילויות יתקיימו בו. החלטות אלה נחוצות לצורך ברור שאלת פיתוח המועדון במייסר, וכפועל יוצא מכך – לשאלת התקצוב.

2. **פיתוח תוכנית הכנה** – לאור הקשיים שהתעוררו בהטמעת תרבות הפנאי אצל הקשישים הערבים, ולמרות העובדה שהדור הצעיר מכיר טוב יותר מושגים של תרבות פנאי, כדאי לפתח תוכנית הכנה לדור הצעיר יותר של הקשישים הערבים לקראת כניסתם למלו"א. דרך אחרת היא לאפשר לדור הצעיר גישה רבה יותר למועדון לקשיש ולחוגים (כפי שעושות הנשים הצעירות המשתמשות בחדר הכושר) כדי לפתח אצלם מודעות לאפשרויות שהייתה פתוחות בפניהם בעתיד.

3. **גיוס קשישים** – יש להמשיך בתהליך גיוס הקשישים בשלוש השנים הבאות לפחות ולברר שוב באופן מעמיק את הסיבות להימנעות מהשתתפות במועדונים או במועדון זה או אחר ולהימנעות מהשתתפות בפעילויות כאלה ואחרות. יש לפרסם את הפעילויות וליצור מודעות רבה בקרב הקהילה בכפרים בנוגע לחשיבותה של ההשתתפות במועדונים לשיפור באיכות חייהם של הקשישים; כדאי להכיר

למשפחות את מלו"א ואת המועדון לקשיש במייסר כדי שיעודדו את הקשישים להגיע למועדונים.

4. במסגרת הגיוס יש **לייעל את מנגנון ההסעות** לכפרים כדי להעניק אפשרות שווה לכולם להגיע למלו"א וגם למועדון לקשיש במייסר.

יב. **צרכים** – במהלך הפרויקט התברר שהקשישות הערביות הן צורכות שירות מצוינות, וחובה להתעניין במצבן, בבעיותיהן, בצורכיהן ובציפיותיהן. כדאי לתת את הדעת על הצרכים השונים של הנשים ושל הגברים במגזר הערבי, ולאחר שלוש שנים לנסות למפות בצורה שיטתית יותר את תחומי העניין שלהם לאור הצלחות. כמו כן יש לתת את הדעת על ההבדלים שבין הצרכים של הקשישים הערבים לאלה של היהודים, ולנסות להתאים את הפעילויות לתחומי העניין של שני מגזרים אלה.

יג. **בניית קשרים** – לאור העובדה שהקשישות הערביות יזמו קשרים עם מועדונים אחרים מן המגזר הערבי, ומכיוון שכדאי להפגיש בין הקשישים הערבים לאחרים (יהודים וערבים לצורכי למידה, התנסות בחוויות חדשות והרחבת אופקים ולעודד פתיחות והכרת האחר, מומלץ ליזום קשרים עם מועדונים לקשישים יהודים וערבים בסביבה הקרובה והרחוקה ולערוך ביקורים הדדיים. כמו כן כדאי לשקול הקמת קבוצות דיון משולבות של ערבים ויהודים דוגמת "החיים שלנו" ממלו"א ומהסביבה. בעת הקמת הקבוצות כדאי להביא בחשבון משתנים כמו השכלה ותחומי עניין.

ביבליוגרפיה

בן-עזר, ג' (1992). **כמו אור בכד, עלייתם וקליטתם של יהודי אתיופיה**. ירושלים: ראובן מס בע"מ.

גיבראן, ס (2002). **לסבא שלי היה כרם. הסתדרות המורים בישראל, 21**.
<http://www.itu.org.il/Index.asp?ArticleID=1438&CategoryID=516&Page=1>

גרומן, ר' (1995). **המיעוט הערבי בישראל**. פתח תקווה: לילך, הוצאה לאור.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2003). **שנתון סטטיסטי לישראל, 2003**. מדינת ישראל.

חאג' יחיא, א' (1990). **פרופיל, בעיות, צרכים ושירותים חברתיים-חינוכיים לנוער ולכלל האוכלוסייה**. טייבה (דו"ח פנימי של המועצה).

חמאיסי, ר' (1998). **האוכלוסייה הערבית: מצב קיים ומגמות שינוי. ארץ תמ"א 35**.
<http://www.boker.org.il/meida/education/geography/tama35-2.doc>
תאריך כניסה: 13.9.05

יקוביץ, א' וניר, מ' (2001). **תפיסת הזדקקות לעזרה בניהול משק הבית בקרב קשישים יהודים וערבים מקבלי גמלת סיעוד. ביטחון סוציאלי, 60**, עמ' 171-190. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון.

מאיר, א' ובן-דוד י' (1996). **הישמטות האחיזה – מעמד הקשישים הבדואים בישראל עם המעבר מנוודות לעיור. ביטחון סוציאלי, 45**.
<http://www.snunit.k12.il/beduin/arti/45-71.html>

מרגולץ, י', נשיף, ס' ופרידמן, ה' (1982). **הקשישים הערביים המוסלמים באזור הכפרי (גישות וצרכים). ביטחון סוציאלי, 24**.

סדן, א' (2002). **העצמה, זיקנה ואנשים זקנים. בתוך: י' בריק (עורך). הפוליטיקה של הזיקנה**. תל אביב: קו אדום, הוצאת הקיבוץ הארצי.

סחייק, ד' (2004). **האבטלה במגזר הערבי – סקירת המגמות בשני העשורים האחרונים**. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר ומידע.
<http://www.knesset.gov.il/mmm/data/docs/m00980.doc>

פישר, א' (2005). בין אינג'יירה לפלאפל: עולי אתיופיה מנקודת מבטם של ותיקי העדה. היבטים בקליטה – מחקר ומעשה.. **הד האולפן החדש 88**. עמ' 1-23. http://www.education.gov.il/adult-education/hed_haulpan_download/Eti_Fisher.doc

קופ, י' (2002). סקר שירותי רווחה. בתוך: י. קופ (עורך). **הקצאת משאבים לשירותים חברתיים**. ירושלים: המרכז לחקר המדיניות בישראל.

רוזנפלד, ה' (1968). תהליכי שינוי וגורמי שימור במשפחה הערבית הכפרית בישראל. **המזרח החדש, י"ט**, עמ' 208-217.

שטנדל, א' (1992). **ערביי ישראל בין הפטיש לסדן**. ירושלים: אקדמון.

Oakes, J., Hunter-Quartz, K., Ryan, S and Lipton, M. (2000). Becoming Good American Schools: The Struggle for Civic Virtue in Education Reform. **Phi Delta Kappan**, **81 (8)**, 568-575.

Bennett, M. and Hammer, M. (1998). The Developmental Model of Intercultural Sensitivity. <http://www.intercultural.org/pdf/dmis.pdf>.

Figueroa, P. (1995). Multicultural Education in the United Kingdom. Historical Development and Current Status. in: J.A.Banks & C.A McGee Banks (eds.). **Handbook of Research on Multicultural Education**. N.Y: MacMillan Publishing, 778-800.

Haider, A. (1991). **Social Welfare Service for Israel's Arab Population**. **Westview Special Studies on the Middle East**. Boulder, Colorado: Westview Press. pp. 97-113.

Weihl, H. (1986). **Living Conditions and Needs of Rural Arab Elderly in Israel**. Jerusalem: Brookdale Institute of Gerontology and Adult Development.

Wurzel, J. (1987). Introduction: Multiculturalism and multicultural education. in: J. Wurzel (ed.). **Toward Multiculturalism**. Main: Intercultural Press.

נספחים

נספח 1:

שאלון עמדות למשתתפים מן המגזר הערבי

שלום רב,
לאחר שלוש שנים בהן תכנית "עלה של זית" פועל אנו מבקשים לקבל את חוות דעתך על התכנית.
אנא, התייחס/י לשאלון ברצינות ורשום/רשמי את תשובותיך.

הטופס שלפניך מיועד לקריאה אופטית. יש למלאו בעט כחול או שחור (לא בעיפרון).
הנתונים ישמשו רק לצורכי מחקר

פרטים אישיים

1. מגדר: גבר אישה
2. יישוב: מייסר אום אל קוטוף אל אריען
3. אני משתתף/ת בחוגים הבאים במלוי"א: _____
4. מה, לדעתך, מטרות תכנית "עלה של זית"? _____
- _____
- _____

סגל התכנית

צוות התכנית "עלה של זית" כלל מספר אנשים. כתוב מה תפקידו של כל אחד בצוות וסמן ב-X את מידת ההכרות שיש לך עם כל אחד מהם.

מידת ההכרות שלי עם כל אחד מהם					תפקיד	בעלי התפקידים
במידה רבה מאד	במידה רבה	בינונית	במידה מעטה	בכלל לא		
☐	☐	☐	☐	☐	_____	1. שרה אדד
☐	☐	☐	☐	☐	_____	2. אחמד זייד
☐	☐	☐	☐	☐	_____	3. סלח ארקייה
☐	☐	☐	☐	☐	_____	4. מגיד אגברייה
☐	☐	☐	☐	☐	_____	5. איוה שרון
☐	☐	☐	☐	☐	_____	6. סוקי רותם

לפניך לוח המציג את דעתך על הצוות. עליך לסמן X במשבצת המתאימה לדעתך. אין תשובות נכונות או בלתי נכונות. הסימון מבטא את עמדתך בלבד.

היגדים \ דירוג		בכלל לא	מעטה במידה	בינונית במידה	רבה במידה	רבה מאד במידה
1. אני שבעת רצון מהניהול של המועדון במייסר		☐	☐	☐	☐	☐
2. אני מרגיש שצוות התכנית עושה מאמץ להביא להצלחת התכנית		☐	☐	☐	☐	☐
3. תכנון היום במלוי"א מראה שהצוות רגיש לצרכים של הקשישים והקשישות הערבים בכפרים		☐	☐	☐	☐	☐
4. יש אנשים בצוות התכנית שכמעט לא ביקרו במועדון לקשיש במייסר		☐	☐	☐	☐	☐
5. חשוב לי שחברי הצוות יבקרו במועדון לקשיש במייסר		☐	☐	☐	☐	☐

לפניך מספר היגדים העוסקים בעמדותיך כלפי התכנית. עליך לסמן X במשבצת המתאימה לדעתך. אין תשובות נכונות או בלתי נכונות. הסימון מבטא את עמדתך בלבד.

היגדים \ דירוג		בכלל לא	מעטה במידה	בינונית במידה	רבה במידה	רבה מאד במידה
1. טוב שהקימו מועדון עבור תושבי הכפרים הערביים		☐	☐	☐	☐	☐
2. המועדון לקשיש במייסר עונה על כל הצרכים שלי.		☐	☐	☐	☐	☐
3. אני משתתף/ת באופן קבוע במועדון לקשיש במייסר		☐	☐	☐	☐	☐
4. אני משתתף/ת במועדון מלוי"א		☐	☐	☐	☐	☐
5. ההרצאות הניתנות במלוי"א במסגרת פעילות יום ד' עוסקות בנושאים שמעניינים אותי		☐	☐	☐	☐	☐
6. אני יוצאת/ת לרוב הטיולים המוצעים על-ידי מלוי"א		☐	☐	☐	☐	☐
7. השתתפתי בכל המפגשים של "חבר פוגש חבר"		☐	☐	☐	☐	☐
8. חשוב לי להשתתף גם במועדון מלוי"א		☐	☐	☐	☐	☐
9. במסגרת הטיולים המשותפים יצרתי קשר עם קשישים וקשישות מן המגזר היהודי		☐	☐	☐	☐	☐
10. במועדון במייסר יש פעילויות שמעניינות אותי		☐	☐	☐	☐	☐

היגדים	דירוג	בכלל לא	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאד
11. אני שמח/ה לצאת מן הבית לפעילות במועדון במייסר	☐	☐	☐	☐	☐	☐
12. במועדון מלו"א יצרתי קשרים עם קשישים/קשישות מן המגזר היהודי	☐	☐	☐	☐	☐	☐
13. אני שמח/ה לצאת מן הבית לפעילות במלו"א	☐	☐	☐	☐	☐	☐
14. הייתי רוצה שיהיו פעילויות נוספות במועדון במייסר	☐	☐	☐	☐	☐	☐
15. הייתי רוצה שיוסיפו יום פעילות במלו"א	☐	☐	☐	☐	☐	☐
16. אני מרגיש/ה שאני מקבלת/ יחס שווה במועצה כמו הקשישים והקשישות היהודים.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
17. הצעירים בכפר שלי אינם נותנים כבוד לקשישים ולקשישות	☐	☐	☐	☐	☐	☐
18. אני גאה שיש לנו מועדון משלנו במייסר	☐	☐	☐	☐	☐	☐
19. יש לי נושאים משותפים לשוחח עליהם עם קשישים/קשישות מן המגזר היהודי.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
20. אני מרגיש שגם בכפר שלי יש יותר תשומת לב לקשישים ולקשישות.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
21. הייתי רוצה שיוסיפו פעילויות משותפות עם קשישים וקשישות מן המגזר היהודי	☐	☐	☐	☐	☐	☐
22. אני מרגיש שהצעירים בכפר מוכנים להתאמץ בשביל הקשישים והקשישות של הכפר	☐	☐	☐	☐	☐	☐
23. אני מרגיש/ה שאני מוכן לדרוש מה שמגיע לי גם במועצה	☐	☐	☐	☐	☐	☐
24. ההשתתפות בפעילויות שיפרה את הקשר שלי עם קשישים/קשישות מן הכפר שלי ומשני הכפרים האחרים.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
25. גם שאר הקשישים והקשישות מן הכפר אוהבים לבוא לפעילויות.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
26. צריך לעשות מאמץ ולהביא עוד קשישים וקשישות למועדון.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
27. הייתי רוצה שהמועדון במייסר יתרום לקשר עם הדור הצעיר	☐	☐	☐	☐	☐	☐

היגדים	דירוג	בכלל לא	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאד
יש קשישים וקשיות שאינם רוצים לבוא לפעילויות במועדון לקשיש במייסר	☐	☐	☐	☐	☐	☐
28. יש קשישים וקשיות שאינם רוצים לבוא לפעילויות במלוי"א	☐	☐	☐	☐	☐	☐
29. אני חושב שדי לנו במועדון במייסר	☐	☐	☐	☐	☐	☐
30. צריך לעשות מאמץ מכוון כדי לחזק את הקשרים עם קשישי המגזר היהודי.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
31. אפשר לצרף קשישים ערבים לכל הפעילויות של מלוי"א	☐	☐	☐	☐	☐	☐

דרג על סולם מ-1-5 (1 – בכלל לא מוצלח, 5- מוצלח מאד) את מידת שביעות הרצון שלך מכל רכיב בתכנית

היגדים	דירוג	בכלל לא	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאד
1. חוג יצירה לנשים	☐	☐	☐	☐	☐	☐
2. חוג קרמיקה לנשים	☐	☐	☐	☐	☐	☐
3. הקבוצה של אחמד	☐	☐	☐	☐	☐	☐
4. הקבוצה של אברהמילה	☐	☐	☐	☐	☐	☐
5. חדר כושר במלוי"א	☐	☐	☐	☐	☐	☐
6. הרצאה במלוי"א	☐	☐	☐	☐	☐	☐
7. טיולים	☐	☐	☐	☐	☐	☐
8. חבר פוגש חבר	☐	☐	☐	☐	☐	☐
9. חוג מחשבים	☐	☐	☐	☐	☐	☐
10. חוג עברית לגברים	☐	☐	☐	☐	☐	☐
11. חוג ערבית לנשים	☐	☐	☐	☐	☐	☐

12. רשום/רשמי ממה את/ה הכי מרוצה בתכנית "עלה של זית" והסבר/הסבירי מדוע?

13. רשום/רשמי ממה את/ה לא מרוצה בתכנית "עלה של זית" והסבר מדוע?

14. רשום/רשמי מה היית רוצה להוסיף לתכנית "עלה של זית" במייסר?

15. רשום/רשמי מה היית רוצה להוסיף לתכנית "עלה של זית" במלו"א?

16. כתוב את דעתך על תכנית "עלה של זית" באופן כללי

17. מהם לדעתך, הצרכים הבולטים של הקשישים הערבים??

18. באיזו מידה ובאיזה אופן "מלו"א" עונה על צרכים אלה?

19. באיזו מידה ובאיזה אופן המועדון לקשיש במייסר עונה על צרכים אלה?

20. מהן, לדעתך, הבעיות הבולטות של הקשיש הערבי?

21. אם יש לך בעיות, פרט מהן הבעיות שלך?

22. פרט, באיזו מידה השירותים הניתנים במועדון במייסר ובמלו"א פותרים את בעיותיך?

23. מהן המלצותיך לפתרון הבעיה/בעיות הללו?

הערות והארות:

תודה על שיתוף הפעולה,

צוות הערכה,

המכללה האקדמית בית ברל

נספח 2:

שאלון עמדות למשתתפים מן המגזר היהודי

שלום רב,

זה שלוש שנים פועלת תכנית "עלה של זית" בשלושה כפרים ערביים במועצה: מייסר, אום אל קוטוף ואל אריען. חלק מן הפעילויות התקיימו בשיתוף פעולה עם משתתפי מלוי"א. אנו מבקשים לקבל את חוות דעתך על התכנית. אנא, התייחס/י לשאלון ברצינות ורשום/רשמי את תשובותיך.

הטופס שלפניך מיועד לקריאה אופטית. יש למלאו בעט כחול או שחור (לא בעיפרון). הנתונים ישמשו רק לצורכי מחקר

פרטים אישיים

1. מגדר: גבר אישה

2. יישוב _____

3. אני משתתף במועדון במלוי"א שנים.

4. היכן שמעת על תכנית "עלה של זית": לא שמעתי על התכנית במועדון במלוי"א

קראתי ב"מילה ממלוי"א" כשהצטרפתי לטיול משותף

בפעילות "חבר פוגש חבר" אחר (פרט) _____

5. מה, לדעתך, מטרת תכנית "עלה של זית"? _____

לפניך היגדים העוסקים בעמדותיך כלפי תכנית "עלה של זית". את/ה מתבקש לסמן X במשבצת המבטאת באופן הטוב ביותר את המידה שבה את/ה מסכים/ה עם ההיגדים הרשומים. ההיגדים רשומים על סולם בן חמש דרגות (מ-1= בכלל לא מסכים עד 5= מסכים במידה רבה מאד). במידה והשאלה אינה רלבנטית, סמן X בעמודה המתאימה, אך רק במקום בו מסומנת משבצת למילוי. אין תשובות נכונות או בלתי נכונות. הסימון מבטא את עמדתך בלבד.

לא רלבנטי	במידה רבה מאד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מעטה	בכלל לא	דירוג
						היגדים
	☐	☐	☐	☐	☐	1. במהלך השנים היו לי קשרים עם תושבי הכפרים הערביים בסביבה (קשרי עבודה, קשרי שכנות וכד') ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	2. חשוב שהקימו במייסר מועדון לקשיש עבור תושבי הכפרים הערביים ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	3. חשוב לי להשתתף במועדון מלו"א ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	4. אני יוצא/ת לטיולים המוצעים על-ידי מלו"א ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	5. אני משתתף/ת בפעילות "חבר פוגש חבר" ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	6. המפגשים בין היהודים לבין הערבים במועצה חשובים לכל תושבי המועצה ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	7. הצעירים ביישוב שלי לא נותנים כבוד לקשישים ולקשישות ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	8. חשוב שכל תושבי המועצה יהודים וערבים ישתתפו במועדון מלו"א ☐
☐	☐	☐	☐	☐	☐	9. במסגרת הטיולים של מלו"א יצרתי קשר עם משתתפים/ משתתפות מן המגזר הערבי ☐
☐	☐	☐	☐	☐	☐	10. יש לי נושאים משותפים לשוחח עליהם עם קשישים/קשישות מן המגזר הערבי. ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	11. הייתי רוצה לחסוף פעילויות עם קשישים וקשישות מן המגזר הערבי ☐
☐	☐	☐	☐	☐	☐	12. במסגרת הפעילות במועדון מלו"א יצרתי קשר עם קשישים/קשישות מן המגזר הערבי. ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	13. צריך לתת יחס שווה במועצה לכל הקשישים והקשישות: היהודים והערבים ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	14. אין צורך שלכל יישוב יהיה מועדון משלו ☐
	☐	☐	☐	☐	☐	15. אני מרגישה/ה שהצעירים ביישוב שלי מוכנים להתאמץ בשביל הקשישים והקשישות של היישוב ☐

היגדים	דירוג	בכלל לא	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאד	לא רלבנטי
16. אני שבעת רצון משיתוף הקשישים והקשישות הערבים במלו"א		☐	☐	☐	☐	☐	
17. אפשר לצרף קשישים ערבים לכל הפעילויות של מלו"א		☐	☐	☐	☐	☐	
18. אני חושב שלקשישים ולקשישות הערבים די במועדון במייסר		☐	☐	☐	☐	☐	
19. במסגרת הטיולים לא נוצרים קשרים עם קשישים וקשישות מן המגזר הערבי.		☐	☐	☐	☐	☐	☐
20. צריך לעשות מאמץ מכוון כדי לחזק את הקשרים עם קשישי המגזר הערבי		☐	☐	☐	☐	☐	
21. צריך ליזום יותר קשרים עם קשישי המגזר הערבי		☐	☐	☐	☐	☐	

דרג על סולם מ-1-5 (1 – בכלל לא מוצלח, 5- מוצלח מאד) את מידת שביעות הרצון שלך מכל רכיב בפעילויות שלך במלו"א

היגדים	דירוג	בכלל לא	במידה מעטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאד
24. חוג _____		☐	☐	☐	☐	☐
25. חוג _____		☐	☐	☐	☐	☐
26. חוג _____		☐	☐	☐	☐	☐
27. חוג _____		☐	☐	☐	☐	☐
28. טיולים		☐	☐	☐	☐	☐
29. "חבר פוגש חבר"		☐	☐	☐	☐	☐

22. רשום/רשמי את דעתך על תכנית "עלה של זית"?

23. רשום/רשמי מה, לדעתך, צריך להוסיף לתכנית "עלה של זית" כדי שתצליח?

24. מהם בעיניך צרכים כלליים של קשישים?

25. באיזו מידה ובאיזה אופן מלו"א עונה על צרכים אלה?

הערות והארות: _____
 תודה על שיתוף הפעולה, צוות הערכה – בית ברל

נספח 3:

שאלון עמדות לקבוצת "החיים שלנו"

שלום רב,
לאחר מספר חודשים בהם השתתפת בקבוצת "החיים שלנו" אנו מבקשים לקבל את חוות דעתך על הקבוצה.
אנא, התייחס/י לשאלון ברצינות ורשום/רשמי את תשובותיך.

הטופס שלפניך מיועד לקריאה אופטית. יש למלאו בעט כחול או שחור (לא בעיפרון).
הנתונים ישמשו רק לצורכי מחקר

פרטים אישיים

מגדר זכר נקבה

מגזר ערבי יהודי

יישוב _____
מספר שנים במלו"א _____

פרטים על הקבוצה

מדוע החלטת להצטרף לקבוצה? _____

מהן מטרות הקבוצה? _____

האם חששת לפני שהחלה הקבוצה? לא כן

אם כן, ממה חששת? _____

אם לא, למה ציפית? _____

באיזו מידה החששות/הציפיות התממשו?

בכלל לא במידה מעטה במידה בינונית במידה רבה במידה רבה

מאד

הסבר/הסבירי את בחירתך ופרטי _____

בטבלה הבאה תתבקשי לציין את מידת ההסכמה שלך עם ההיגדים הקשורים להפעלת הקבוצה. סמן/סמני X במקום המתאים לדעתך.

הפעלת הקבוצה	במידה רבה מאוד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מעטה	בכלל לא
ההנחיה תרמה להפעלת הקבוצה	☐	☐	☐	☐	☐
הקבוצה הערבית תרמה לדיונים	☐	☐	☐	☐	☐
הקבוצה היהודית תרמה לדיונים	☐	☐	☐	☐	☐
הנושאים שהועלו בקבוצה היו חשובים	☐	☐	☐	☐	☐
במהלך המפגשים קיבלתי זווית ראייה נוספת על הצד השני	☐	☐	☐	☐	☐
לאנשים בקבוצה היו נושאים משותפים	☐	☐	☐	☐	☐
חשוב לקיים קבוצות משותפות של ערבים ויהודים	☐	☐	☐	☐	☐
חשוב להמשיך את המפגשים שלנו	☐	☐	☐	☐	☐

האם עלו קשיים בקבוצה לא כן

אם כן, אלו קשיים עלו בקבוצה? _____

מה הדבר החשוב ביותר שקרה, לדעתך, לקבוצה? _____

האם נתרמת מן ההשתתפות בקבוצה לא כן

אם כן, ציין/י ממה נתרמת באופן אישי? _____

אם לא, הסבר/הסבירי מדוע לא, _____

האם יש דברים שצריך לשפר? לא כן

אם כן, רשום/רשמי את הדברים טעוני השיפור _____

האם תמליץ/י לחברים להשתתף בקבוצה כזו? לא כן

הסבר/הסבירי מדוע? _____

הערות והארות _____

תודה על התייחסותך

צוות ההערכה

נספח 4: תדרכי ראיונות

א. מפעילי הפרויקט

1. השגת מטרות התכנית, מה היו מדדי ההצלחה (כולל מספר משתתפים) והאם השגתם אותם?
 - שיפור איכות החיים של הקשיש הערבי בכפרים ובמועצה.
 - העלאת הדימוי העצמי של המשתתפים בתכנית.
 - מתן שירות שווה לקשישים במועצה.
 - שילוב בין קשישים ערבים ויהודים בפעילות מועדונית.
 - הגברת המודעות בחברה הערבית לצורכי הקשישים.
 - חיזוק הקשרים בין ערבים ליהודים במועצה.
 - תרומה לשיפור היחסים בין יהודים לערבים בישראל.
2. שלבי העבודה בפרויקט?
3. שת"פ עם כל אחד מן המעורבים
4. איך הוכנו שתי האוכלוסיות לפרויקט: היהודית והערבית?
5. האם חל שינוי בקרב שתי האוכלוסיות (יהודית וערבית)?
6. אלו קשיים עלו והתגברתם עליהם – באלו פעולות נקטתם?
7. על אלו קשיים לא התגברתם?
8. אלו תהליכי בקרה אתם עורכים על ביצוע הפעולות שלכם?
9. כיצד אתם מתכווננים להמשיך לאחר סיום הפרויקט מטעם הבט"ל?
10. מה למדתם מן ההפעלה בשנה האחרונה (שינויים, אופן הפעלה)?
11. כיצד נתרמת מן הפרויקט?
12. כיצד אתה/תופס/ת את התרומה של הפרויקט לשאר חברי הצוות?

ב. מנהלי מרכזי יום לקשישים

1. ספרי לי על המועדון/המסגרת – מה המיוחד בה?
2. מה המטרות של המרכז?
3. כמה קשישים צורכים את השירותים של המרכז?
4. באיזה אופן שוכנעו הקשישים להגיע למרכז?
5. אלו מענים נותן המרכז לקשישים הערביים?
6. האם קיימים הבדלים בין הקשישים הערבים ליהודים מבחינת צרכים?
7. אם כן, תאר במה ?

8. אלו קשיים עולים מתוך העבודה במרכז?
9. כיצד אתם פותרים קשיים אלה?
10. אלו הצלחות היו לכם?
11. מה אתה חושב שצריך להיות במועדון של קשישים, כדי שייתן את המענה הטוב ביותר עבור הקשיש?
12. נסה לתאר את התהליך של הקמת המרכז, אלו פעולות נקטתם עד שהגעתם למצב היום.

נספח 5 :

שימוש בכלי הערכה בזיקה למוקדי הערכה

שאלונים לערבים	שאלונים ליהודים	ראיונות עם גורמי חוץ	ראיונות	תצפיות בפעילות	תצפיות בוועדות	דוח שנה I	תיעוד ומסמכים	כלים מוקדי הערכה
		✓					✓	תנאים מוקדמים 1. השוואה למועדונים דומים
						✓		2. פעולות שנעשו בשנה הראשונה
		✓			✓		✓	3. השוואה למועדונים דומים
								תהליכים 4. המהלכים שנעשו לקידום מטרות הפרויקט ותכניות הפעולה
✓	✓		✓	✓	✓		✓	5. תהליכי הביצוע בשנה השנייה
✓	✓		✓	✓	✓		✓	6. שיווק וגיוס קשישים
✓	✓		✓	✓	✓		✓	7. הפעילויות בזיקה למטרות
✓	✓		✓	✓	✓		✓	8. השתתפות בפרויקט
✓	✓		✓	✓	✓		✓	9. קשיים ודילמות שעלו במהלך הביצוע
			✓		✓		✓	10. תהליכי הבקרה על הפרויקט
			✓		✓		✓	11. תכנון עתידי ויציאה מן הפרויקט phasing out
✓	✓		✓	✓	✓		✓	תוצרי התכנית והשלכותיהם 12. השגת מטרות הפרויקט
			✓	✓	✓			13. תוצרי לוואי
								14. תרומה לצוות המפעיל
✓	✓		✓	✓	✓		✓	15. עמדות של הגורמים המעורבים כלפי הפרויקט
			✓	✓	✓		✓	16. פרסום ומודל הפצה

נספח 6:

פעילויות במועדוני קשישים ברחבי הארץ

ראשון לציון בעיר מתקיימות 23 מסגרות המציעות את הפעילויות הבאות למשתתפים בהן: **חוגים קבועים** (התעמלות, מחולות עם, עברית, יהדות ומקרא, חוגים בתשלום, ציור, עבודות יד, חוג לאנגלית, מקהלה); **הרצאות בנושאים כמו:** בריאות ורפואה, היסטוריה של העמים, רפואה אלטרנטיבית, ארץ-ישראל, ביטחון לאומי; **פעילויות נוספות במועדונים** (טקסים הקשורים בחגים ומועדים, מסיבות כולל מסיבות ימי הולדת, שיתוף בין-דורי: פעילות משותפת לתלמידים ולגמלאים, סדנאות בנושאים: טיפוח החן, שיפור תדמית, טיפולים פרה-רפואיים, הקרנת סרטי וידיאו, טיולים (4 בשנה), ימי כיף (ביום האישה וביום המשפחה), נופש – אחת לשנה, לפי בחירת החברים, הצגות, קונצרטים, סרטים, יציאה לנופש, למסעדות, ביקור במוזיאונים

שירותים קהילתיים נוספים: "שכונה תומכת" שמטרתה לספק קשת רחבה של שירותים שנותנים לקשישים בטחון אישי בבית ובקהילה, טלוויזיה קהילתית והוצאת עיתון לגמלאים

"כיוון חדש". ([HTTP://WWW.RISHONLEZION.MUNI.IL/HTMLS/HEBREW/REVACHA_MOADONEI_KESHISHIM.HTM](http://www.rishonlezion.muni.il/htmls/hebrew/revacha_moadonei_keshishim.htm))

בגבעתיים תשעה מועדונים הפרושים בכל שכונות העיר ומספקים מפגש חברתי ואפשרויות בילוי מגוונות. המחלקה לרווחת הקשיש מקימה עכשיו מרכז אמנויות בין-דורי, שבו גמלאים ובני נוער יעסקו יחד בתחומי אמנות שונים - אמנות פלסטית, מחול ותנועה, מוסיקה, דרמה ועוד. יש מכללה לגמלאים המעוניינים להרחיב ידע, טיולים ונופשונים לגמלאים לאורך כל השנה, ומועדון זמר לגיל הזהב, לא נפסיק לשיר, הפועל בבית ראשונים. תיאטרון גבעתיים מעניק הנחות לגמלאים ברכישת כרטיסים למופעים ואירועים. כמו כן יש פעילויות התנדבות של קשישים: "סב בית-ספר" - גמלאים מלווים ילדים בבית-הספר ומסייעים להם במטלות שונות בין כותלי בית-הספר, "סב גן" - גמלאים מלווים כנ"ל ילדי גנים ומסייעים גם לצוות הגן.

בקרית אנו שישה מועדונים חברתיים לקשישים עם פעילויות תרבותיות, ספרייה, חוגים, טיולים ומסיבות. במסגרת המחלקה לספורט פועל פרויקט "ספורטאי הזהב" - פעילות גופנית לגמלאים כולל פלדנקרייז, פילאטיס, יוגה, חדר כושר, התעמלות במים, קבוצת צעידה ועוד. בנוסף ניתנות הרצאות, שיחות מונחות, הופעות מוסיקליות, מקהלה וחוגים כמו מלאכת יד וציור, משחקי שולחן וחברה. עיריית קריית-אנו בשיתוף האגודה למען הקשיש מפעילה גם מכללה ברמה אקדמית שבה לומדים כ-350 גמלאים.

ברמת גן 43 מועדונים לגמלאים, מתוכם ארבעה לעולים חדשים. שני מועדונים חדשים צפויים להיפתח. אלפי גמלאים חברים במועדונים, המציעים הרצאות וחוגים. יש עיתון חודשי לגמלאים בשם כיוון חדש, שכל המערכת שלו מורכבת מגמלאים מתנדבים. קבוצה של 40 גמלאים שעברו הכשרה לימודית מקיפה מפעילים ערוץ טלוויזיה קהילתי. בהדרכת החוג לתיאטרון באוניברסיטת תל-אביב פועל בעיר תיאטרון קהילתי לגמלאים, וכן פועלת מקהלת גמלאים ומתקיימות תערוכות ציורים של גמלאים.

בכפר שמריהו מועדון פלוס הוא המוקד העיקרי של פעילות הפנאי ל-447 קשישי כפר שמריהו בשעות היום. הוא כולל בין היתר סדנת צילום, סדנת מוזיקה וטיולים בעלות של 100 שקל

לתושב. הגמלאים מקבלים הנחות על מופעי מוסיקה, תיאטרון ומחול באודיטוריום וייל. לכל גמלאי ביישוב מונפק כרטיס חבר המעניק כניסה חופשית להרצאות ופעילות תרבותית. בתל אביב 51 מועדונים, מרכזים לקשישים, ומועדונים ייחודיים. במועדונים ניתנים שירותי תרבות ופנאי, שירותי עבודה סוציאלית, שירותים אישיים, תספורת, מניקור ופדיקור, קוסמטיקה, שירותי מתנדבים, כביסה וייבוש. באמצעות סיעת הגמלאים ומטה תחום זקנה בעירייה נמכרים כרטיסים מוזלים לגמלאים להצגות, מופעים, קונצרטים, הרצאות, נופשים בארץ ובחו"ל. לגמלאי העיר מונפקת תעודת תושב זהב, המעניקה הנחה בלימודים באוניברסיטה העממית, בספריות עירוניות, בריכות עירוניות, מתנסים, מוזיאונים, בתי-קולנוע, ספארי, חינוכי "אחוזות החוף" ועוד.

בקרית מוצקין מספר מרכזים: "גושן" - מועדון חברתי ותרבותי להרצאות, ריקודים, טיולים, שירה, מסיבות, כולל גם מזנון ושירות פדיקור. מועדון - 10 מועדון בוקר להרצאות בנושאי חברה, בריאות, אקטואליה, פסיכולוגיה ואמנות, על קפה ועוגה. במרכז עורכים מסיבות בחגים וימי הולדת לגמלאים. מרכז פיס לגיל הזהב מספק מופעי בידור ותרבות, הרצאות בנושאי בריאות, אמנות, מיסטיקה ועוד, ערבי שירה בציבור, האזנה למוסיקה וקורס לאנגלית מדוברת. בבת ים שבעה מועדוני קשישים המופעלים על-ידי העירייה, ו-20 נוספים המופעלים באמצעות עמותות מתנדבים. בשמונה מרכזים קהילתיים בעיר מתקיימות פעילויות לגיל הזהב: התעמלות, פעילות חברתית, הרצאות, חוגים, טיולים ומסיבות. היכל התרבות בעיר מציע הנחה לאזרחים ותיקים ברכישת מנוי לתיאטרון וכרטיסים. האודיטוריום העירוני עורך מופעים מיוחדים לגיל הזהב אחת לחודש במחיר מוזל.

בחיפה מתקיימת פעילות חברתית לקשיש במסגרת 20 מועדונים בעיר המופעלים על-ידי עמותת מיל"ב. יש גם שבעה מרכזי יום לקשישים מוגבלים. בנוסף, גמלאים זכאים לכניסה חינם למוזיאונים בעיר. בעיר קיימים מועדוני קשישים ערבים-יהודים, המקדמים דיאלוג בין ערבים ויהודים (בית הגפן המרכזי הערבי יהודי לתרבות חברה נוער וספורט, מרכז קהילתי ערבי-יהודי עבאס)

באשקלון 16 מועדוני קשישים. בית הגמלאי מעסיק 100 קשישים בפעילות יומית מגוונת, כולל הסעות וארוחות חמות, קורסי עברית, אנגלית, רוסית, מורשת ישראל, התעמלות, תיאטרון ומוזיקה. יש שלוש מכללות לגמלאים, בהן מכללה גדולה במתנ"ס המציעה 40 הרצאות במגוון נושאים, ומכללה עממית ללימוד מורשת ישראל המשלבת סיורים. בעיריית אשקלון יש נציגות חזקה לגמלאים. בעיר פועלת גם קבוצת תקשורת קהילתית המורכבת מ-26 גמלאים, המפיקים ומשדרים את הערוץ הקהילתי בכבלים. כן מתקיימת תערוכת תחביב, שבה מציגים כ-50 גמלאים דברי אמנות שיצרו. כרטיס גיל הזהב מעניק הנחה של 50% על מגוון ההצגות והאירועים בהיכל התרבות ובמשחקי כדורסל בליגת העל של הפועל עירוני אשקלון.

בנתניה 8 מועדונים חברתיים המציעים מסגרת לפעילות חברתית, תרבותית ולימודית, טיולים, נופש, מוסיקה, חוגים, התעמלות, ביקורים בתיאטרון ובמוזיאונים ומפגשים חברתיים. בין היתר פועלים בעיר מועדון תעסוקה מוגנת, מועדון חברתי לניצולי שואה ומועדון הליכה. בעיר יוצא "שישים פלוס", רבעון לקשישים המופעל על-ידי מתנדבים בני +60, וכן ערוץ תקשורת קהילתי המופעל על-ידי מתנדבים מבוגרים. לתושבי העיר בני 65 ומעלה מונפק כרטיס תושב ותיק

המעניק הנחות של 10%-25% בתשלום על היכל התרבות העירוני, קאנטרי, ספריות עירוניות, טיולים, חניונים, חוגים במרכזים הקהילתיים, חוגי ספורט וכד'.

<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3097146,00.html>

ברמלה פועלים 7 מועדוני קשישים, המפעילים חוגים, הרצאות, טיולים, מפגשים חברתיים ועוד לכ-400 קשישים. במתנ"ס הערבי מכללה לגיל השלישי ומועדון קשישים

<http://www.telerom.co.il/gilad/index.asp?id=646> ; <http://www.telerom.co.il/matnas/index.asp?id=641>

נספח 7 :

מטרות הפרויקט בהשוואה למטרות מרכזי יום לקשיש במגזר הערבי

מטרות פרויקט "עלה של זית"	המטרות בטייבה	המטרות בשפרעם	המטרות בעספייה
שיפור איכות החיים של הקשיש הערבי בכפרים ובמועצה	תעסוקה ומילוי זמן פנוי	מתן מענה לצרכים אישיים ותרבותיים	שימור יכולות מנטליות, פיזיות וקוגניטיביות
הגברת המודעות בחברה הערבית לצורכי הקשישים	עזר למשפחות במטרה למנוע את הוצאת הקשישים מן הבית	רכישת אמון הקשישים	עזר למשפחה כדי שלא יוצא מן הבית
מתן שירות שווה לקשישים יהודים וערבים במועצה אזורית "מנשה".	שירותים, טיפול	דו קיום בשלום	יצירת חיי חברה
העלאת הדימוי העצמי של המשתתפים בתכנית "עלה של זית"			שהייה במסגרת קבועה
שילוב בין קשישים ערבים ויהודים בפעילות מועדונית אחת			
חיזוק הקשרים בין ערבים ליהודים במועצה בכללה			
תרומה לשיפור היחסים בין יהודים לערבים			

נספח 8:

דוגמה לשיחה שהתנהלה בקבוצת הפרלמנט

המנחה: "הזמנים משתנים, מעמד הנשים והגברים משתנה".

משתתף 1: הגברים היום כמו סמרטוטים. צעירי היום נכנעים לנשותיהם.

משתתף 2: כל תקופה והצרכים שלה.

משתתף 3: הבדלים בין צעירים למבוגרים. המבוגר היום זקוק לתמיכה, לא כמו בעבר, שהוא סמך על עצמו.

משתתף 4: העוצמה של הגבר היא המיניות שלו. זה מקור המשיכה שלו. האישה משתלטת על הגבר, כשבניה עומדים לצידה.

משתתף 3: כשילדים גדלים וכלל שהם גדלים הם עומדים לצד אמם.

משתתף 5: רצון האישה מרגע הכרותה את בעלה הוא להשתלט עליו.

המנחה: יש בינינו מי שנשוי בשנית.

משתתף 6: הבנים שלי לחצו עלי להתחתן בשנייה.

נציג צוות הערכה: האם הנשים מסכימות על נישואים משניים?

כולם: בשום פנים ואופן.

נציג צוות הערכה: ואם היא עומדת למות?

כולם: לנשים אין התנגדות.

מנחה: במהלך הזמן הגבר לא נותן לאישה להשתלט.

משתתף 6: האישה זה כמו נר - תלוי מאיפה אתה תופס אותה: או שהיא מאירה את הדרך או ששורפת אותך.

משתתף 7: בעבר הגבר שלט באישה.

מנחה: האם יחסי גבר אישה מתמצים בנושא השליטה?

משתתף 7: גבר מטייבה או מטירה (מהנדס) רצה להשתלט על האישה ונתן לה סטירה. האישה (מורה) עלתה על רכב והלכה למשטרה.

נציג צוות הערכה: מה דעתך על פניית האישה למשטרה?

משתתף 5: תמיד הגבר הוא הנאשם. הוא בטח מכה אותה.

משתתף 7: בטח יש לה סיבות, אבל אסור לה בשום אופן לפנות למשטרה.

משתתף 3: מספר סיפור על גבר שרצה שאשתו תלבש לבוש מודרני, והיא סירבה וברחה למשפחתה. הוא התרצה, והחזיר אותה בתחנונים, כשראה כמה זה קשה לטפל בילדים, הרים ידיים ואמר לה: "תלבשי מה שאת רוצה".

משתתף 1: מספר על הקושי ביחסים היום בין נשים וגברים ובין הורים לילדים: "המצב היום מאד קשה והגירושים מתרבים".

נספח 9:

פירוט פעילויות יום ד'

מועצה אזורית מנשה

שרותי הרווחה

"עלה של זית"

מועדון לזקן – מייסר

מלוא – מרכז לותיקים

בסיוע המוסד לבטוח לאומי

כ"ח טבת, תשס"ד
22 ינואר, 2004

תוכנית הרצאות לקשישים ערבים

ימי רביעי במלוא

תאריך	שם המרצה	מהות ההרצה
12.11.03	רחל מזרחי	תזונה יעילה וחשיבות ההתעמלות היומית לגוף.
19.11.03	מגייד + אינה	משוב על ההרצאות, אשר מועברות במרכז. מה טוב ומה לא חשוב. חלוקת פרחים וברכות לחג אלפטר.
3.12.03	שי ורדי – שוטר קהילתי	האלימות והמיגון הנכון בבית לשמירת הבית והפרט. אלימות והחוק הישראלי.
10.12.03	אגבריה מגיד	ניהול זמן יעיל והסרת מכשולים, התמודדות מול מכשולים.
17.12.03	ד"ר מוסטפא כבהא	הרכב המשפחה הערבית הישראלית אחרי 1948 והמעורבות שלה בחברה הישראלית.
24.12.03	אגבריה אברהים מופיד	איך מתעסקים עם הילדים, מה אנחנו צריכים לקבל, חובה וזכות על פי הדת והחברה.
31.12.03	מחאגנה מוחמד טאהר חבי חנאן	איך לנהל הבית ולסדר אותו בצורה מתאימה לקשיש.
7.1.04	איוד צעיף חבי חנאן	לחץ דם וסכרת, הסבר – ובדיקות אישיות למשתתפים.

נספח 10:

פעילויות נוספות וצרכים

(כל משיב יכול היה לציין יותר מהצעה אחת)

א. בקשות לפעילויות נוספות במועדון במייסר ובמלו"א

מלו"א (N=40)	מועדון לקשיש (N=40)	בקשות
10	18	טיולים
2	8	ספורט/ פיזיותרפיה
6	10	ארוחות חמות
0	3	אמנות ורקמה
3	3	הרצאות/ימי עיון
2	3	קריאה וכתביה בערבית/עברית
11	8	בידור (הצגות, סרטים)
3	4	ביקורים בכפרים סמוכים
4	10	כללי (הרחבת פעילות המועדון בזמן, גיוון הפעילויות וציוד, שיפור שירות)
1	0	שחמט
1	0	ציור
3	0	מפגשי יהודים-ערבים
5	0	אחר (מרוצה ממה שיש, אין זמן וכד')

ב. התפלגות הצרכים של היהודים והערבים במספרים ובאחוזים

יהודים		ערבים		צורך
באחוזים	במספרים	באחוזים	במספרים	
21	9	72	53	תחושת ערך וכבוד
0	0	54	40	כלכלי
36	16	18	13	תעסוקה ופנאי
5	2	16	12	רפואי
57	25	11	8	חברתי
36	16	3	2	לימודי
0	0	3	2	שיפור תנאים
11	5	0	0	פעילות גופנית
100	44	100	74	סך הכול משיבים

ג. התפלגות הצעות לשיפור שניתנו על ידי הערבים (N=75)

אחוזים	מספרים	הצעות
68	51	הרחבת היקף שעות הפעילות
51	38	ארוחות חמות
45	34	שיפור השירות: טיפול ויחס
37	28	שיפור נגישות למועדונים (הסעות) ו/או הקמת מועדונים בכפרים האחרים
32	24	יותר טיולים
31	23	פיתוח שירותי בריאות במועדון וטיפול רפואי
19	14	עזרה כספית
11	8	פעילות מתאימה לנכים

נספח 11:

פירוט הגורמים¹ שנבנו מפריטי שאלונים

עמדות הקשישים הערבים כלפי מועדון מייסר – ממוצעים וסטיות תקן

היגד	ממוצע	סטית תקן	N
טוב שהקימו מועדון עבור תושבי הכפרים הערביים	4.45	0.91	73
המועדון לקשיש במייסר עונה על כל הצרכים שלי.	2.40	1.07	67
אני משתתף/ת באופן קבוע במועדון לקשיש במייסר	3.40	1.33	72
במועדון במייסר יש פעילויות שמעניינות אותי	3.10	1.08	61
אני שמח/ה לצאת מן הבית לפעילות במועדון במייסר	3.80	1.01	66
הייתי רוצה שיהיו פעילויות נוספות במועדון במייסר	4.36	0.97	61
אני גאה שיש לנו מועדון משלנו במייסר	4.16	0.90	63
גם שאר הקשישים והקשישות מן הכפר אוהבים לבוא לפעילויות.	3.65	0.77	66
צריך לעשות מאמץ ולהביא עוד קשישים וקשישות למועדון.	4.29	0.81	65
הייתי רוצה שהמועדון במייסר יתרום לקשר עם הדור הצעיר	4.21	0.85	63
יש קשישים וקשישות שאינם רוצים לבוא לפעילויות במועדון לקשיש במייסר	2.57	0.97	61
אני חושב שדי לנו במועדון במייסר	2.08	1.36	62
גורם: עמדות כלפי מייסר	3.47	0.69	76

עמדות הקשישים הערבים כלפי מלו"א – ממוצעים וסטיות תקן

היגד	ממוצע	סטית תקן	N
אני משתתף/ת במועדון מלו"א	3.43	1.35	70
ההרצאות הניתנות במלו"א במסגרת פעילות יום ד' עוסקות בנושאים שמעניינים אותי	2.92	1.20	66
אני יוצאת/ת לרוב הטיולים המוצעים על-ידי מלו"א	3.64	1.31	69
השתתפתי בכל המפגשים של "חבר פוגש חבר"	3.68	1.29	66
חשוב לי להשתתף גם במועדון מלו"א	3.91	1.03	67
אני שמח/ה לצאת מן הבית לפעילות במלו"א	3.82	1.14	65
הייתי רוצה שיוסיפו יום פעילות במלו"א	4.00	1.18	64
יש קשישים וקשישות שאינם רוצים לבוא לפעילויות במלו"א	2.66	0.94	65
אני חושב שדי לנו במועדון במייסר	2.08	1.36	62
גורם: עמדות כלפי מלו"א	3.34	1.01	76

¹ בניית שאלוני הערבים והיהודים נמצא כי קבוצות של פריטים עוסקות בנושא משותף. קבוצות של פריטים אלה קובצו ל"גורמים". הפריטים והגורמים נותחו ושימשו אותנו בכתיבת הדו"ח הנוכחי.

עמדות הקשישים (ערבים ויהודים) כלפי הצד שכנגד

N	סטית תקן	ממוצע	N	סטית תקן	ממוצע	היגד
יהודים			ערבים			
73	0.76	4.25	66	1.11	3.58	במסגרת הטיוולים של מלוי"א יצרתי קשר עם משתתפים/משתתפות מן המגזר הערבי/יהודי
63	0.84	1.43	64	1.23	3.28	במועדון מלוי"א יצרתי קשרים עם קשישים/קשישות מן המגזר הערבי/יהודי
65	1.00	3.62	65	1.04	3.17	יש לי נושאים משותפים לשוחח עליהם עם קשישים/קשישות מן המגזר הערבי/יהודי
61	1.11	2.21	65	0.78	3.88	הייתי רוצה שיוסיפו פעילויות משותפות עם קשישים וקשישות מן המגזר הערבי/יהודי
56	1.16	2.07	65	0.78	4.05	צריך לעשות מאמץ מכוון כדי לחזק את הקשרים עם קשישי המגזר הערבי/יהודי
62	1.12	3.18	63	0.96	3.62	אפשר לצרף קשישים ערבים לכל הפעילויות של מלוי"א
85	0.72	2.59	69	70	3.66	גורם: עמדות כלפי קשישים ערבים/יהודים

נספח 12:

הבדלים בין עמדות קשישים יהודים וערבים כלפי קשר הדדי

מובהקות	df	t	סטית תקן	ממוצע	N	קבוצה	פריט
0.00	125	-9.92	0.84	1.43	63	יהודים	במועדון מלוי"א יצרתי קשרים עם קשישים/קשיות מן המגזר היהודי/ערבי
			1.23	3.28	64	ערבים	
0.00	125	-10.53	0.99	1.61	61	יהודים	במסגרת הטיולים המשותפים יצרתי קשר עם קשישים וקשיות מן המגזר היהודי/ערבי
			1.11	3.58	66	ערבים	
0.00	127	-5.73	1.15	2.06	64	יהודים	יש לי נושאים משותפים לשוחח עליהם עם קשישים/קשיות מן המגזר היהודי/ערבי
			1.04	3.17	65	ערבים	
0.00	124	-9.77	1.11	2.21	61	יהודים	הייתי רוצה שיוסיפו פעילויות משותפות עם קשישים וקשיות מן המגזר היהודי/ערבי
			0.78	3.88	65	ערבים	
0.00	119	-11.14	1.16	2.07	56	יהודים	צריך לעשות מאמץ מכוון כדי לחזק את הקשרים עם קשישי המגזר הערבי/יהודי
			0.78	4.05	65	ערבים	

p>0.01

נספח 13:

תקציר תכני מפגשי קבוצת "החיים שלנו"

מועצה אזורית מנשה
המחלקה לשירותים חברתיים
מלו"א – מרכז לותיקים

קבוצת היכרות – ערבים ויהודים במלוא 2004-2005

משתתפים: 16 איש. 8 גברים ערבים, 8 יהודים נשים וגברים.

מנחים: אחמד זייד ואוה שרון.

שפת ההנחיה: עברית, לפעמים מדברים בערבית.

פגישה 1. 30.11.04

1. הכרות בעל פה
2. דף כתוב של כל אחד עם פרטים עליו, מחליפים דפים.
הצעת המנחים: המשך הכרות דרך חפץ אישי.

פגישה 2. 7.12.04

1. ציפיות מה יהיה בקבוצה
2. למה החלטתי להצטרף לקבוצה?

פגישה 3. 21.12.04

בעקבות הציפיות שיחה על צפייה שהעלה ע. – על היחס של בניס לאבות, האם יש כבוד לדור המבוגר?

פגישה 4. 28.12.04

- הכרות אישית דרך חפץ – ר. ו. ע..
- ר. – צילומים ממאבקו על הכרה באל עריאן. ע. – מגן שנתנו לו תלמידיו.
1. שיחה: הטכנולוגיה, יחס של זקנים וצעירים אליה, האם העולם מתקדם או נסוג? מקום הדת ביחס לטכנולוגיה.
 2. בעקבות שאלה של צ.: איך החברה הערבית מתייחסת למי שאיננו דתי? תגובה קשה על השאלה מצד המשתתפים הערבים. (בסוף הפגישה מקרה אלים בין הנהג נ. ו. ... ש.)
 3. צ. מודיעה בטלפון שאינה רוצה להמשיך אך משתכנעת להמשיך.

פגישה 5. 4.1.05

שיחה בעקבות האירוע האלים – מסירת מידע, חברי הקבוצה לקחו מספר טלפון להתקשר. ש. מפסיק להשתתף.

בדיקה האם אפשר להביא חברים חדשים – הקבוצה נתנה רשות.
המשך השיחה: דת, חילוניות, גישה של חברה ערבית ויהודית
חפץ אישי – ל. העגילים שסבתא נתנה, ס. – מגן כתוב שקיבל מילדיו, הגאווה בילדים.

פגישה 6. 11.1.05 – שיחה על גאווה ועל בושה בילדים.

בעקבות התבטאות של ע.: האם אנשים כאן מדברים אמת מהלב?
הבדל בתרבויות לגבי בנות (חתונה, בתולין וכו') שאלות על ש.

פגישה 7. 18.1.05 - לקראת נסיעה של ע. לוייטנאם – סרט קצר על ע. מערוץ 8. דיון:
במה אני מעניין את עצמי כפנסיונר, מה הייתי רוצה לעשות (כל אחד כותב לעצמו את שני הדברים ואחר כך סבב). שאלות על ש.

פגישה 8. 25.1.05

חפץ – ר. בובות, ילדות בגרמניה לפני השואה.
ר. ו.... ל. (מהפעם הקודמת) – במה אני מעניינת עצמי כפנסיונרית ומה הייתי רוצה לעשות.
שיחה: בעקבות סיפורה של ר. על זיכרונות קשים שלה כילדה בתקופת הנאצים ע. מעלה את סיפור סבלו כילד בזמן מלחמת השחרור.
שיחה קשה: האם אפשר להשוות מה שקרה לסבל בימי הנאצים בסוף השיחה ע. לוחץ יד לכולם ומתנצל.

פגישה 9. 1.2.05 – ע. אינו מגיע (האם בעקבות הפגישה הקודמת?) חסרים חלק מהאנשים.
השיחה נפתחת ב: "מה שלומכם היום"? עיבוד של מה שהיה בפגישה הקודמת מתפתח לשיחה על קיפוח של הערבים בישראל ועל יחס החברה בישראל לערבים.

פגישה 10. 8.2.05

א. ו... מ. חזרו ממכה מספרים על האירוע (חודש ימים) הרבה שאלות. שיחה על תרבות ועל מנהגים. מ. מביא מתנה למלוא.
ב. שיחה: מה נותנת דת לאנשים דתיים שאין לאנשים חילוניים?
ע. משתתף אך מפסיק לבוא אחרי פגישה זו.

פגישה 11 . 15.2.05

על הנושא שהעלו מספר פעמים מה פירוש להיות "מיעוט". חצי שעה הסבר של א.פ. (מרצה אורח) איך היהודים היו מיעוט בגולה מה זה גרם להם ועל ערביי ישראל והפרובלמטיקה שלהם בין נאמנות למדינה לבין נאמנות לפלסטינאים. השיחה מתפתחת קודם על ההרגשות של הערבים כמיעוט, האם יש קיפוח או "הרגשת קיפוח". ש. מספר איך הרגיש כמיעוט במצרים. י. איך זה להיות מיעוט פוליטי. שאלות על ע.

פגישה 12 . 22.2.05

ס. ו... ע.ח. מספרים על הטיול לוואדי ערה במסגרת "עלה של זית" על ביה"ס המשותף בכפר קרע של יהודים וערבים על היחסים באוטובוס ובטיול.
ש. מביא חפץ: תעודות שלו מבתי ספר במצרים כולל בית ספר לרפואה.
שיחה: חיים של יהודים וערבים בארצות האסלאם. עולה שאלה מדוע היום יש הקצנה באסלאם.

פגישה 13 . 1.3.05

המשך שיחה: הקצנה של שני הצדדים. במה זה מתבטא. מה זה עושה לעמים.

פגישה 14 . 8.3.05

שיחה מדוע ע. הפסיק לבוא.
נושא לשיחה: שבקש ע.: מדוע יש שנאה בין יהודים לערבים?
האם יש סיכוי שתפסק? התקוממות של היהודים על המילה שנאה, מציעים במקומה "כעס גדול". מדברים האם זה רגשות או אינטרסים.
י. מדבר על איך אינטרסים מלבים רגשות. חלק מהערבים מדברים על גלויי שנאה והתעללויות שעברו. יהודים דברו על כך שלא תהיה התפשרות על פחות ממדינה ציונית בלי זכות שיבה. חלקנו שיר של יהודה עמיחי "אדם בחייו" עם תרגום של אחמד. ש. קרא את התרגום הערבי. שיחה על השיר.

פגישה 15 . 15.3.05 – סיום

א. משחק עם הושטת חפץ למישהו באופן אישי ודיבור אליו אישי "איך היה לי איתך בקבוצה". קצת מתקשים. המנחים מחלקים כמתנה דף: פתגם סיני עם תרגום לערבית.
ב. דיון כללי איך מסכמים את הקבוצה, האם הציפיות התמלאו. מביעים הרבה שביעות רצון מהמפגש, מההכרות, מההנחיה. חושבים שצריך להרחיב לגבי אנשים ממקומות אחרים.
(י. חולה, יוצא לניתוח לב).

22.3.05 הזמנה אישית של פ. – ביקור בביתו באום אל קוטוף.

22.3.06 י. נפטר בניתוח.

22.3.07 הזמנה אישית של ע. – ביקור בביתו בפרדס חנה.

5.4.04 הזמנה אישית של ר. – ביקור בביתו באל עריאן.

נספח 14:

עמדות כלפי הצוות המפעיל

א. התפלגות פריטי סולם הכרות עם הצוות

N	במידה רבה מאד		במידה רבה		במידה בינונית		במידה מעטה		בכלל לא		איש צוות
	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	
73	8	6	7	5	23	17	41	30	21	15	שרה אדד
77	22	17	10	8	34	26	26	20	8	6	אחמד זייד
73	51	37	30	22	11	8	6	4	3	2	סלח ארקייה
70	27	19	29	20	20	14	11	8	13	9	מגייד אגברייה
70	13	9	14	10	20	14	33	23	20	14	אווה שרון
70	17	12	10	7	24	17	34	24	14	10	סוקי רותם

ב. הכרות עם הצוות המפעיל – ממוצעים וסטיות תקן*

N	סטיות תקן	ממוצע	איש צוות
73	1.14	2.41	שרה אדד
77	1.25	3.13	אחמד זייד
73	1.03	4.21	סלח ארקייה
70	1.35	3.46	מגייד אגברייה
70	1.31	2.67	אווה שרון
70	1.30	2.81	סוקי רותם
78	0.95	3.20	גורם: הכרות עם הצוות המפעיל

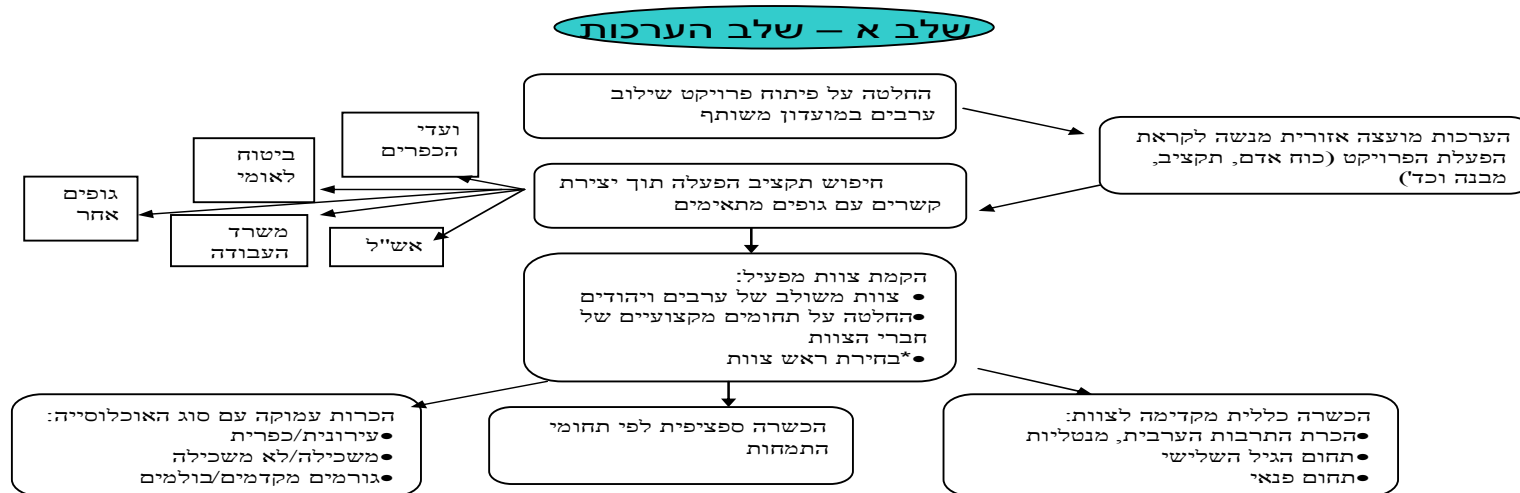
* שאלון לא הוכנסו שאלות על שתי המדריכות שהפעילו את הקשישים ביום ד', כיון שפעילות זו לא התבצעה במהלך כל הפרויקט

ג. עמדות הקשישים הערבים כלפי צוות הפרויקט

N	סטיות תקן	ממוצע	פריט
64	1.13	3.52	אני שבע/ת רצון מן הניהול של המועדון במייסר
62	1.08	3.32	אני מרגיש/ה שצוות התכנית עושה מאמץ להביא להצלחת התכנית
65	1.13	3.00	תכנון היום במלו"א מראה שצוות רגיש לצרכים של הקשישים והקשיות הערבים
64	1.08	2.64	יש אנשים בצוות התכנית שכמעט לא ביקרו במועדון לקשיש במייסר
65	0.95	3.97	חשוב לי שחברי הצוות יבקרו במועדון לקשיש במייסר
67	0.75	3.31	גורם: עמדות כלפי הצוות

נספח 15

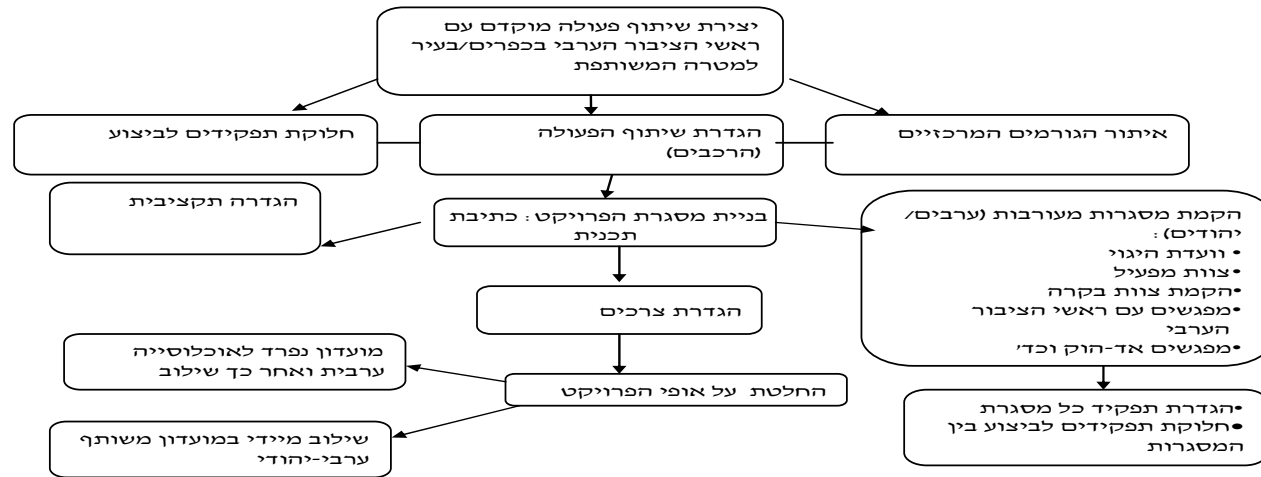
מודל הפעלת פרויקט קשישים ערבי-יהודי

שלב הערכות כולל את המהלכים המוקדמים לפני גיבוש התכנית. בשלב זה לאחר קבלת ההחלטה נעשים מאמצים לאתר תקציבים למימון הפרויקט וקואליציות עם גורמים שונים היכולים לסייע בגיבושו. איתור צוות פרויקט מתאים, שישתתפו בו אנשי מקצוע משני המגזרים ויבחר ראש צוות. בשלב הערכות יוכשר הצוות הן כללית והן ספציפית בהתאם לתחומי המקצוע בהתאמה לצורכי הפרויקט,

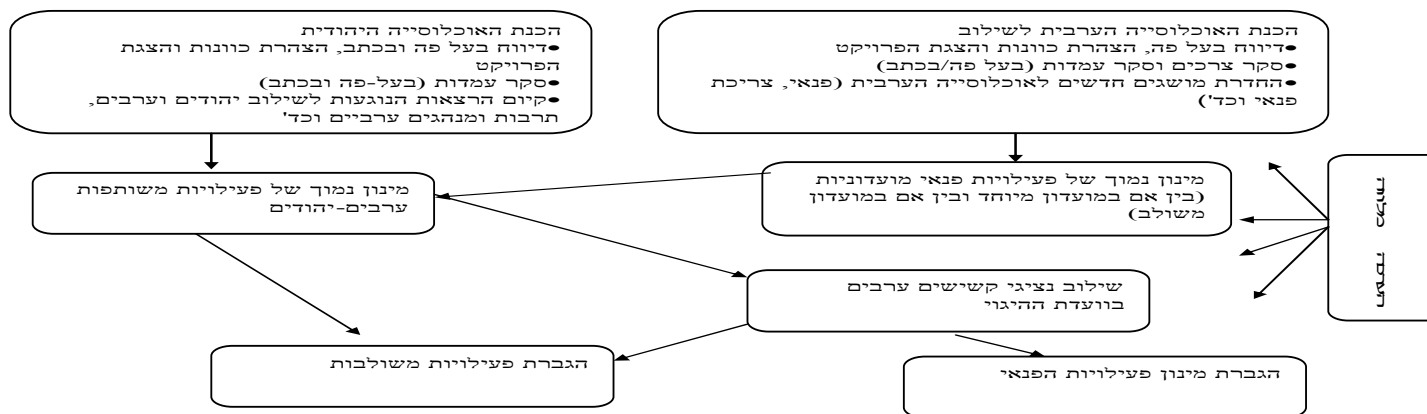

שלב ב – מהלכים ראשוניים

בשלב השני – המהלכים הראשוניים נעשים מהלכים מכוונים לפיתוח הפרויקט: יצירת שיתופי פעולה וחלוקת תפקידים, כתיבת תכנית, הקמת מסגרות והגדרת תפקיד כל אחת מהן, הגדרת תקציב והחלטה על אופי הפרויקט. בשלב זה מתחיל צוות ההערכה/בקרה ללוות את מהלכי הפרויקט.

שלב ג – הפעלת הפרויקט לקשישים

בשלב זה הפרויקט פועל בשטח: מכינים את האוכלוסיות לקראתו, בודקים את עמדות שני המגזרים, בודקים צרכים, מקנים מושגי יסוד בתרבות פנאי, ורק אז מתחילים בפעילויות פנאי ופעילויות משותפות. הבקרה על הפרויקט ממשיכה להתנהל לכל אורך הפרויקט

תרשימים 1-3: מודל הפעלת פרויקט קשישים ערבים-יהודים בשלושה שלבים

" غصن من الزيتون "

تشبيك عرب ويهود في الجيل الثالث

تقرير تقييم إجمالي

محرراً بحث التقييم:

ايريت ميرو وأمين حاج يحيى

كلية بيت بيرل
وحدة البحث والتقييم في التأهيل للتعليم وفي التربية

القدس كانون الأول 2005

أهم النتائج والتوصيات ("غصن من الزيتون")

أ- أهم النتائج

الخطوات الأولى في مشروع "غصن من الزيتون"

عكف على التخطيط لمشروع "غصن من الزيتون"، ومن ثم تنفيذه، طاقم كان غالبية أعضائه مؤهلين مهرة. واشتمل المشروع على تفعيل ناد للمسنين في قرية ميسر ودمج المسنين العرب في نادي "ميلو". وقد بُذلت جهود كبيرة، في الفترة التي سبقت افتتاح نادي المسنين في ميسر، وحتى استكمال المشروع، بغية تجنيد المسنين العرب للانخراط في الأنشطة. وقد أتت جهود الطاقم ثمارها فارتفع عدد المسنين الذين شاركوا في الناديين من زهاء 25 مسنا في العام الأول إلى قرابة 80 مسنا في العام التالي.

أنشطة مشروع "غصن من الزيتون" بحسب الأهداف وطريقة تحقيقها

تحسين مستوى حياة المسن العربي في القرى وفي المجلس الإقليمي- يتجسد تحسين مستوى حياة المسنين العرب من خلال إقامة نادي المسنين في ميسر، ومن خلال دمج المسنين في "ميلو"، مع الحرص على تقديم الخدمات وإفساح المجال أمام المسنين للترويج عن أنفسهم والخروج من دائرة الملل، وتحسين أوضاعهم الصحية، والالتقاء بمسنين ومسنات من القرى العربية المجاورة، ومع مسنين يهود من المجلس الإقليمي.

زيادة الوعي في المجتمع العربي لاحتياجات المسنين- تم اتخاذ عدة خطوات ترمي إلى تحسين الوعي في المجتمع العربي حيال احتياجات المسنين. وتم في هذا الإطار إشراك لجان القرى العربية في جميع مراحل المشروع وخطواته. ومن جهتها أبدت اللجان اهتماما بالمشروع وقدمت الدعم للمسنين. كما طُرحت مبادرات تتعلق بأنشطة المسنين والشبيبة تهدف إلى تعزيز العلاقات بين الأجيال.

تقديم الخدمة المتساوية للمسنين اليهود والعرب على قدم المساواة في المجلس الإقليمي "منشي"- وقد تحقق هذا الهدف بواسطة الأنشطة المتنوعة التي قُدمت للمسنين العرب في نادي المسن وفي "ميلو" في محاولة لتلبية احتياجاتهم. وقد خلقت الخدمات المقدمة للمسنين العرب ما يمكن تسميته بـ"التمييز التصحيحي"، الذي كان الهدف منه إقناعهم بتقبل الخدمة والاستفادة منها، والتغلب على ثغرات ثقافة الفراغ لديهم، وتمكينهم من معاشتها وتجربتها.

تحسين التصور الذاتي لدى المسنين- لم تتخذ خطوات خاصة لتحسين التصور الذاتي غير أن طاقم العاملين اعتبر أن المقياس لتحسين التصور الذاتي هو قدرة المسنين على اتخاذ المبادرة والتمسك بمواقفهم وآرائهم. وفي الواقع فقد اتخذ المسنون والمسنات العرب زمام المبادرة في العديد من الفرص.

دمج المسنين العرب واليهود في أنشطة موحدة ينظمها النادي، وتعزيز العلاقات بين اليهود والعرب في المجلس، والمساهمة في تحسين العلاقات بين اليهود والعرب- تحقق هذا الهدف من خلال عقد أنشطة مشتركة جمعت بين اليهود والعرب على الرغم من الأوضاع الأمنية الصعبة. وخلال إجراء الفعاليات المشتركة لوحظ حدوث تغيير إيجابي في منظومة العلاقات بين اليهود والعرب. وكانت مجموعة "حياتنا" التي تضم اليهود والعرب مسك الختام في هذا الدمج.

من النتائج المرافقة للمشروع

لوحظ خلال المشروع أن هناك عددا من النتائج المرافقة نعرضها فيما يلي:
التغيير في المفهوم الجندي لدى الطاقم المشغل فيما يتعلق باستهلاك الفراغ،
خفض استهلاك المسنين للعيادة، وتغيير مواقف الطاقم الطبي فيما يتعلق بالرياضة
للمسنين، وتغيير استهلاك الفراغ لدى المسنين، واتساع مفهوم عمل العامل
الاجتماعي، وتغيير مواقف الطاقم تجاه المقيمين في "ميلو".

المساهمة في الطاقم وموقف المسنين العرب واليهود من المشروع

أحس معظم المشاركين في المشروع (الطاقم المشغل والمسنون العرب واليهود)
أنهم استفادوا منه بشكل أو بآخر مع أن ذلك لم يتجسد دائما من خلال المواقف التي
عبر عنها المسنون العرب في استمارات استبيان الرأي التي عبروا فيها عن رضا
متوسط فما فوق من الناديين.

عملية الرقابة على المشروع

جرت مراقبة المشروع بشكل دقيق حيث تمثل ذلك باللقاءات الدورية التي عقدها
الطاقم المشغل لفحص الأداء، في لقاءات لجنة التوجيه، وفي ردود الفعل من قبل
المشاركين في "ميلو" (مراقبة الدوام، المقابلات، المرودود الشفوي والكتابي) وفي
إجراء تقييم خارجي للمشروع.

التخطيط المستقبلي والخروج من المشروع

كان واضحا لأعضاء الطاقم من السنة الثانية للمشروع أن النشاط في ميسر
سيستمر إلى ما بعد انتهاء المشروع، وقد تم تحضير الأنشطة المستقبلية في
"ميلو". كما تم التخطيط لرصد الميزانيات والموارد البشرية العاملة المهنية لتركيز
أنشطة النادي في ميسر و"ميلو".

صعوبات ومشاكل برزت خلال المشروع

يمكن تقسيم العقبات والصعوبات التي برزت خلال المشروع إلى أربعة مجالات
أساسية:

الصعوبات التنظيمية التي اشتملت على مشاكل تتعلق بالميزانيات وتمويل
المشروع، ومدته، والتقيد بالمواعيد، والخطوات غير المخطط لها مسبقا، ومشاكل
البعد الجغرافي.

مشاكل الثقافة وتعدد الثقافات التي اشتملت على مشاكل نابعة من الثقافة والتقاليد
والمفاهيم، وصعوبات التجنيد الناجمة عن المواقف تجاه المؤسسة الرسمية،
وصعوبات تتعلق باللغة وبإثراك العرب واليهود في التوجهات المتعددة الثقافات.

مشاكل التجنيد والإعلام التي اشتملت على صعوبة تجنيد المسنين، وصعوبة
ملاءمة الحلقات المناسبة لهم.

وتناقض المواقف والمصالح داخل طاقم المشاركين في الفعالية.

ب- توصيات

توصيات عامة

- أ- يفضل تأهيل الطاقم للعمل بأسلوب تعددية الثقافات، وبضمنها التعرف إلى الثقافة العربية.
- ب- يفضل العمل بشكل موجه لتعميق توجه التعددية في "ميلو" إلى جانب تطوير ثقافة مشتركة ملائمة للجانبين العربي واليهودي.
- ت- يُستحسن القيام بأنشطة إعلامية وتوعية واسعة لتذويت وتشجيع ثقافة الفراغ لدى المسنين العرب.
- ث- يفضل القيام بأنشطة ترمي إلى زيادة الوعي في المجتمع العربي فيما يتعلق باحتياجات المسنين. ويُقترح هنا إقامة لجنة عامة مجتمعية تمثيلية من أجل المسن. وتكون هذه اللجنة منبرا يعبر عن احتياجات المسنين وقضاياهم، ومن شأنها المساهمة في تمكين المسنين والاعتناء بمشاكلهم في القرى.
- ج- يُفضل العمل بشكل رسمي لإشراك جهات مختلفة في المشروع (خدمات مكاملة، وجماهير شعبية قادرة على مساعدة المسنين) مع تحديد وظائفها بما يستجيب لاحتياجات المسنين.

توصيات عينية

- أ- **وظائف ومهام**- من المفضل إعادة دراسة وظائف الطاقم بعد ثلاث سنوات من عمر المشروع، والعودة إلى تحديدها إذا اقتضت الضرورة، وفي المقابل من المفضل إعادة دراسة الاحتياجات لموظفين آخرين.
- ب- **التأهيل**- ثمة حاجة إلى بذل الجهود من أجل تأهيل النشطاء في المجالات التي من شأنها تحسين أدائهم (انظر التوصيتين "أ" و"ب" أعلاه) كما يفضل إجراء متابعة دائمة خلال المشروع لاحتياجات التأهيل.
- ت- **التعارف**- يفضل أن يصل أعضاء الطاقم المشغل إلى القرى لتحقيق التعارف المتبادل الجيد بينهم وبين المسنين في القرى، ولتكوين فكرة عن مدى تأثير المشروع.
- ث- **لجنة البرنامج**- يجدر دراسة تشكيل لجنة تتابع مرافقة المشروع وتعمل كلجنة توجيه. وفي أثناء تشكيل اللجنة يفضل إعادة دراسة وظائفها وأهدافها وغاياتها.
- ج- **الطاقم المشغل**- يجدر فحص تركيب الطاقم المنفذ المتابع للمشروع، أهدافه ووظائفه.
- ح- **تحديد معايير نجاح البرنامج**- من المفضل تحديد معايير نجاح لمتابعة البرنامج ودراسة مدى تحقيقها. ومن المفضل إقامة طاقم متابعة/ شخص لتوثيق الخطوات وفحص مدى تحقيق الأهداف حسب المعايير التي يتم وضعها.

- خ- **مكانة النوادي**- يُفضل تعريف مكانة نادي المسن في ميسر وتوضيحها حتى بما يخص إدارة النادي. تتبع الحاجة إلى هذه الخطوة من ضرورة توضيح مسألة تطوير النادي في ميسر، ومن ثم مسألة رصد الميزانيات.
- د- **وضع برنامج تحضيرى**- يفضل وضع خطة تحضيرية للجيل الأصغر سنا- مسني المستقبل العرب- انتظاراً لدخولهم إلى "ميلو".
- ذ- **تجنيد المسنين**- يجب متابعة عملية تجنيد المسنين في السنوات الثلاث القادمة على الأقل، وإعادة دراسة أسباب امتناعهم عن المشاركة في النوادي دراسة جدية. ويجب نشر الوعي الكبير في المجتمع العربي وفي القرى العربية بشأن أهمية المشاركة في النوادي لتحسين مستوى حياة المسنين، يُحدّد تعريف العائلات على "ميلو" ونادي المسن في ميسر لتشجع بدورها المسنين على ارتياد النادي.
- ر- **ترشيد نظام نقل المسافرين**- في إطار تجنيد المسنين ينبغي ترشيد نظام نقل المسافرين إلى القرى لتوفير الفرصة المساوية للجميع للوصول إلى "ميلو" وإلى نادي المسن في ميسر.
- ز- **الاحتياجات**- يُفضل الوقوف على مختلف الاحتياجات للرجال والنساء في الوسط العربي، ومن ثم القيام بمسح أكثر منهجية لفحص مجالات اهتمامهم على ضوء النجاحات التي تحققت خلال الأعوام الثلاثة. ينبغي الوقوف على الفوارق بين احتياجات المسنين العرب ونظرائهم اليهود ومحاولة ملاءمة مجالات الاهتمام لكل من الجانبين.
- س- **بناء العلاقات**- يفضل المبادرة إلى إقامة علاقات مع نوادي مسنين يهودية وعربية مجاورة وبعيدة وتنظيم زيارات متبادلة. كما يحبذ إمكانية دراسة إقامة مجموعات نقاش يهودية- عربية مشتركة على غرار "حياتنا". تكون مؤلفة من مجموعات مختلفة أكثر تجانساً. وعند إقامة المجموعات يفضل أن تؤخذ بعين الاعتبار متغيرات مختلفة كمستوى التعليم ومجالات الاهتمام.